

DOI: <https://doi.org/10.15407/>

УДК: 94(=161.2)(477+44)«18/19»(092)

Вадим Ададуrow

доктор історичних наук, професор,

гуманітарний факультет,

Український католицький університет

(Львів, Україна), vad@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

Лабіринти ідентичності одного українського інтелектуала: Ілля Баршак перед Ільком Борщакoм*

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні обставин народження, загальних закономірностей та індивідуальних особливостей соціалізації, мапи просторових переміщень, мережі інтелектуальних зв'язків, читацьких компетенцій і когнітивного інструментарію, змісту та спрямування головних ідей і життєвих стратегій класика української історіографії Ілька Борщака в період, який охоплював *la belle époque*, Першу світову війну, революцію й закінчився його оселенням у Франції в 1920 р. **Методологія.** Біографію реконструйовано шляхом порівняння інформації двох домінуючих текстувальних проєкцій, а саме еґонаративів і документів інституційного характеру. На противагу його пізнішій українській еґонаративній ідентичності, яка реінтерпретувала та замовчувала обставини походження, дитинства, юності (концепт стигми ідентичності Е.Гоффмана), діловодство релігійно-обрядового, освітянського, військового, поліцейного характеру засвідчує існування двох раніших пластів соціокультурної належності – єврейської й російської, тож вибір української ідентичності став пізнім і раціональним результатом процесу переідентифікації. Окремі пояснення добре корелюються з теорією нарративної ідентичності П.Рікера, а також психологією девіантної поведінки. **Наукова новизна** визначається як практичною реалізацією сучасних дослідницьких підходів у царині біографістики, так і створенням вступу до інтелектуального життєпису Ілька Борщака. **Висновки.** Викладена Борщакoм версія його минулого, яка, завдяки некритичному підходу, набула поширення в історіографічному полі, на перевірку виявилася фікцією. Особливо примітними виглядають його містифікації щодо походження, освіти та участі в Першій світовій війні. За матеріалами архівів Молдови, Росії, США, Франції, України з'ясовано питання про родинне коріння; уперше до наукового обігу введено метричний запис про народження 19 (31) липня 1894 р. в м. Бельці Бессарабської губернії; проаналізовано документи особової справи 1914–1915 рр. в Університеті св. Володимира; а також інформацію французької поліції загальної безпеки та радянського НКВС, у тому числі карну справу батька – Л.Баршака.

Ключові слова: еґонаратив, ідентичність, біографія, метричний запис, інституційна документація, євреї, психологічна травма, Перша світова війна, революція, Україна, Франція, містифікації.

У 1920 р. на шпальтах періодичного органу української делегації на Паризькій мирній конференції «Франція й Україна» побачила світ стаття «Українське військо, історія трьох років»¹. У 1952 р. викладач паризької Національної школи живих східних мов (*École nationale des langues orientales vivantes, ENLOV*) Ілько Боршак

* Дослідження здійснено завдяки грантовій підтримці Наукового товариства імені Шевченка в Америці (Нью-Йорк) та Українського католицького університету (Львів).

¹ *Bortchak. L'armée ukrainienne, une histoire de trois ans // France et Ukraine (Paris). – 1920. – 30 janvier, 6, 13, 20 février.*

позначив її як свою першу публікацію². Примітно, що підпис під нею – «Борчак» – виглядає як перехідний варіант між справжніми ім'ям і прізвищем автора – Ілля Баршак – та псевдонімом, під яким він і став відомий як експерт із питань української історії й політики.

Попри те, що від смерті Баршака (1959 р.) минуло вже понад шість десятиліть, постать цього непересічного діяча української гуманітаристики все ще оповита таємничим ореолом, природа якого пов'язана з його сорокарічним перебуванням в еміграції у Франції. У цій країні він написав близько півтисячі творів, головню історичного характеру, у тому числі про самого себе. За браком інших джерел інформації, ці еґонаративи було взято за основу перших спроб його біографії. В їх світлі він постає як: 1) палкий патріот України; 2) ворог імперій усіх ґатунків; 3) захоплений прихильник ліберального суспільства, ідеальним типом якого вважав Французьку Республіку.

Однак не варто забувати, що Баршак потрапив до Франції вже в тому віці, коли вдача, принципи і переконання особи давно сформовані, тож далєбі не тамтєшня соціальна культура стала їх творцем. Хоч витоки світогляду Баршака пов'язані з російським імперським й українським постімперським контекстами, цей період в його текстах висвітлено слабо. Без ретельної реконструкції раннього етапу біографії неможливо зрозуміти його життєві пріоритети та засоби їх реалізації. Поділяючи думку французького історика Ж. Мішле, що «птаха є таким, яким є його гніздо, а людина такою, якою є її Батьківщина», спробую зіставити сюжетні лінії оповідей Баршака про дитинство та юність з інформацією документів зовнішнього походження, головним чином інституційного діловодства, а також свідченнями контекстуального характеру.

Тасмниця народження

Баршак був людиною з багатьма датами народження: у своїх еґонаративах він подавав різні роки та дні, немов зумисне бажаючи утруднити з'ясування обставин власної появи на світ. В автобіографії, яку було написано 1931 р. з метою працевлаштування в ENLOV, він зазначив, що народився 19 липня 1891 р.³ Цю саму дату наведено в укладеній 1932 р. на основі усних роз'яснень Баршака й завірєній Російським академічним союзом у Франції довідці щодо його професійної кваліфікації⁴. Утім найчастіше він указував 12 липня 1892 р., що було вписане в документи міґраційних служб, а також в акти про шлюб і смерть дружини⁵. Також Баршак згадував про 19 липня 1894 р., як-от у своїй декларації іноземця в мерії м. Вокресон 1921 р.⁶ та в особовій картці ENLOV 1929 р.⁷

На противагу непевній даті народження, Баршак завжди стверджував, що ця подія сталася в м. Херсон⁸. Утім про своїх батьків він згадував рідко і плутано.

² Borschak É. Bibliographie raisonnée des œuvres relatives à l'Ukraine et l'Europe Orientale 1920–1952 // Bibliothèque universitaire des langues et civilisations (далі – BULAC). – Cote BIULO MEL.8.1234(21). – F.1.

³ Élie Borschak à Paul Boyer, 12/X/1931 // Archives Nationales (далі – AN). – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁴ BULAC. – Archive de Borschak (далі – AB). – Boite 14. – UF I 130.

⁵ Extrait des minutes des actes de mariage; Extrait des minutes des actes de décès // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3. 1892-й указаний як рік народження в некролозі Баршака, що його уклала близька подруга М. Шеррєр-Долґорука (див.: Scherrer M. Élie Borschak // Revue des Études Slaves. – Vol.37. – Paris, 1960. – P.342–343).

⁶ AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.366.

⁷ Notice individuelle, 5/II/1929 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁸ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

У 1921 р. вказав, що його матір'ю була Дарєфська Дора (Dariefosky Doris)⁹, однак у заповненій 1948 р. анкеті стосовно отримання французького громадянства (на-туралізації) змінив її ім'я: «Уроджена Дарєвська Софія (Darievski Sophie), народилася 1874 р. в Росії, померла 1933 р.». Про батька в тій самій анкеті мовилося: «Барчак Костянтин (Bartchak Constantin), народився 1867 р. в Одесі, Росія, інспектор навчального округу, про нього немає звісток». Національність батьків Баршак окреслив як «росіяни»¹⁰.

Дещо докладніше про батька йшлося у спогадах, які Баршак опублікував у 1946 р. з метою заявити про себе як ідейного борця з німецьким імперіалізмом та жертву з боку останнього під час обох світових воєн. У цьому еґонаративі образ батька змальовано гротескно, він малореалістичний, ідеться радше про літературний прийом у стилі американської поетеси Е.Секстон: «Не важливо, ким був мій батько, важливо яким я його пам'ятаю». Отож Баршак запам'ятав свого батька як високоосвіченого (згадка про його «чудову бібліотеку», в якій був, зокрема, «багатий фонд про колонізацію Новоросії») та поважаного (товаришував із місцевими чиновниками) інтелігента у провінційному, але все ж губерньському центрі Херсоні. У віці 12 років, гостюючи з батьком у приятеля сім'ї – мирового судді, Баршак надміру захопився вихваланням історичної ролі... Наполеона, за що господар дому обізвав його невігласом. Потім батько роз'яснив Баршакові, що суддя, не зважаючи на російське підданство, був етнічним німцем, тож позитивна оцінка поневолювача Німеччини стала для нього дразливою. Так хлопець уперше усвідомив, що не кожного, хто розмовляє російською, і «кого він бачить у православному храмі», слід уважати росіянином¹¹.

Випадково чи ні, у цьому спогаді Баршак торкнувся не тільки питання своєї національної ідентичності, але й ролі в ній релігійної складової, означивши себе як практикуючого християнина східного обряду. Своє «народження православним» або «у православній вірі» він акцентував 1951 р. в листах до відомого історика права Л.Окіншевича та монаха Василя (Ваврика)¹². До такої самоідентифікації його, здавалося б, ніхто не примушував, однак примітно, що з'явилася вона як репліка на порушену Окіншевичем тему осуду українськими еміграційними колами знаного політичного діяча й історика Д.Дорошенка, котрий у виданих ним на схилу життя спогадах мав сміливість визнати, що його матір була єврейкою.

У 1920 р. французька поліція загальної безпеки, керуючись показаннями своїх інформаторів із-поміж українських емігрантів, гадала, що Баршакові було не більше 27 років, тобто народився він не раніше, ніж 1893 р.¹³ Звісно, французи не мали доступу до російських метрик, тож згодом, при оформленні посвідки на проживання, вони заплющили очі на вказані Баршаком дані про 1892 р. У ті роки надати

⁹ AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.366.

¹⁰ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 / AN. - Dossiers de naturalisation. - Dossier 19790853/3.

¹¹ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – Montreuil-sous-Bois, 1946. – P.11–12.

¹² *Курас Г.* Історія одного псевда // «Я думав, які теми були б цікаві...»: Праці Г.Кураса, спогади і матеріали про українського історика. – Чернігів, 2010. – С.13; Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.48. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.3.

¹³ Extrait d'une lettre, 27/VII/1920 // Archives de la préfecture de police (дані – APP). – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517; Note sur Arthème Galip, IX/1920 // AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940448/32.

втрачені під час революції документи не могли тисячі емігрантів, тож доводилося просто вірити їм на слово.

Певнішою інформацією щодо походження Баршака володіли органи держбезпеки СРСР. Для НКВС у 1930-х рр. не було таємницею, що «Борщак за національністю єврей» та, згідно з однією версією, «вихрест з Одеси»¹⁴, іншою – «уродженець Бессарабії»¹⁵.

Остання вказівка виявилася стовідсотковим влученням у ціль. Нижче вперше оприлюднюю метричний запис, який підтверджує здогадки сучасників про єврейське походження Баршака, і молодший, ніж він сам заявляв, вік¹⁶. Знайомлячись із карною справою щодо «єврея за національністю» Лева Михайловича Баршака (народженого 1872 р. в м. Мир Мінської губернії і страченого 1938 р. в Одесі за звинуваченням у підтримуванні зв'язків із сином Іллею Костянтиновичем – «колишнім петлюрівським офіцером, [...] котрий у нинішній час перебуває в Парижі»), я звернув увагу на те, що йому інкримінували участь в «антирадянській закордонній організації» разом із молодшим сином Дмитром Костянтиновичем, бухгалтером тресту «Апатит»¹⁷. У книзі пам'яті репресованих мешканців Мурманської обл. наведено дані з карної справи останнього: там, зокрема, зазначено, що народився він 1897 р. в м. Бельці Бессарабської губернії¹⁸.

Наступне звернення до єврейських метрик м. Бельці підтвердило цю інформацію: у записі під порядковим номером 33 книги народжень 1897 р. йдеться про появу 13 (25) лютого в родині міщанина м. Мир Новогрудського повіту Мінської губернії Лейб-Герша Міхелева Баршака і його дружини Паї-Двайри Лейбівни Троцької сина Давида¹⁹ (при вихрещенні в юнацькому віці йому було надано інше ім'я та по батькові – Дмитро Костянтинович).

Тоді я зробив припущення, що в одній із книг народжень єврейської громади м. Бельці є й метричний запис стосовно його старшого брата. Цей запис пощастило розшукати у книзі за 1894 р. під порядковим номером 124. Згідно з ним, 19 липня (за ст. ст., тобто 31 липня за н. ст.) у згаданого подружжя Баршаків народився син, якого, за юдейською традицією, було обрізано на восьмий день та названо Іллею (від давньоєвр. імені Елліягу – «мій Бог – Ягве»):

«Пол: Мужск[ой].

Кто совершил обряд обрезания: Абрам Черновиц.

Число и месяц рождения и обрезания: Христианский – 19.

Обрезание: 26 июля.

Еврейский: 27.

Обрезание 5 Авг[уста].

Где родился: В городе Бельцах.

Состояние отца, имена отца и матери: Отец мещан[ин] м[естечка]

Мира Ново-Грудского у[езда] Минской губерн[ии] Лейб-Герш Михелев

Баршак, мать Пая-Двайра Лейбовна Троцкая.

Кто родился и какое ему или ей дали имя: С[ын] Илья»²⁰.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.1. – Спр.6738. – Т.1. – Арк.7.

¹⁵ Там само. – Арк.48. У народженні Баршака в Бессарабії був переконаний і його львівський кореспондент І.Крип'якевич (див.: Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. – Відділ рукописів. – Архів Івана Крип'якевича. – Спр.286. – Арк.27).

¹⁶ Цю версію висловила З.Борисюк на основі спогаду очевидиці про юний вигляд Баршака в 1918 р. та вказаної в його атестаті зрілості дати народження 19 липня 1894 р. (див: *Борисюк З. «Схотілось, як колись, стиснути Вашу руку»* (Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака) // *Україна Magna*. – К., 2016. – С.394).

¹⁷ Державний архів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.12–13.

¹⁸ Книга памяти: помінний список репресированих жителей Кольского полуострова, а также иностранных граждан, проживающих в Мурманской области. – Мурманск, 1997. – С.28.

¹⁹ Arhiva Națională a Republicii Moldova (далі – ANRM). – F.211. – Inv.1. – Dos.677. – F.19v.

²⁰ Ibid. – Dos.674. – F.39v. Дані метрики підтверджують дату, що її подав Баршак в анкетах 1921 та 1929 рр.

Єврейські метричні книги підтверджують присутність у Бельцях цілої групи мирських міщан Баршаків. Так, у книзі народжень за 1898 р. під порядковим номером 45 зафіксовано народження Риси, батьком якої був Біномін Міхелев Баршак²¹, тобто брат Лейба-Герша (Лева) Міхелева (Михайловича) Баршака. Цей брат правдоподібно фігурує в пізніших наративних джерелах як фахівець зі шкірно-венерологічних захворювань у місцевій лікарні²², його проживання на території Румунії підтвердив 1937 р. під час допитів у НКВС й сам Л.Баршак²³. Метричні записи дають підстави стверджувати, що батько Іллі та два його брати (один із них незабаром емігрує до США²⁴) прибули з м. Мир Мінської губернії до м. Бельці Бессарабської губернії не пізніше 1894 р.

Причиною міграції євреїв із «литовських» губерній до Бессарабії, яка переживала в ті роки бурхливий розквіт аграрної економіки (в епіцентрі котрого й опинилося м. Бельці, де 1900 р. з 20 тис. мешканців 11 тис. були євреями²⁵), став намір покращити соціальне й матеріальне становище. Анкетні дані Л.Баршака зі вже згадуваної карної справи НКВС свідчать, що його батько був у м. Мир ремісником-кустарем (чоботарем)²⁶, мав багатодітну родину, частина якої в умовах занепаду єврейського містечка²⁷ була змушена шукати кращої долі деінде. Судячи з російських списків втрат часів Першої світової війни, у м. Мир Новогрудського повіту Мінської губернії залишилося ще кілька братів Лейба-Герша Міхелева Баршака: ідеться про поранених 1916 р. рядових 164-го Закатальського та 54-го Мінського піхотних полків Мойшу Міхелева Баршака й Зельмана Міхелева Баршака²⁸.

На відміну від свого батька Лейб-Герш здобув середню освіту²⁹, тож міг не працювати фізично. Однак, мабуть, у м. Мир улаштуватися було складно. Логічним виглядає й те, що, обравши фах учителя початкових училищ (для цього слід було скласти державний іспит та отримати призначення від інспектора³⁰), він одружився з донькою вчителя³¹. Питання про те, коли та де укладено шлюб, до кінця не з'ясовано почасти через лакуни джерельної бази (звістки про мирських Баршаків відсутні у шлюбних записах 1888, 1890, 1894 рр., книги з інших років втрачено). Наявні метричні книги засвідчують тенденцію до орієнтації на пізню шлюбність чоловіків – наймолодший вік одруженого в 1894 р. становив 22 роки. Виходить, що Л.Баршак, зважаючи на поданий у карній справі НКВС рік його народження 1872-й, одружився ще раніше, щонайменше у 21 рік, що відповідало б 1893-му. Ці дані підтверджуються документами військового обліку, згідно з якими станом на 1 січня 1909 р. Баршакові виповнилося 36 років, його дружині було вже 39³². В єврейських книгах м. Бельці не виявлено запису про народження Д.Троцької. Її прізвище має литовську етимологію й може свідчити про незакоріненість у

²¹ Ibid. – Dos.678. – F.45v.

²² Рашкован Ю. Мои Бельцы // Бельцы: Рассказы и воспоминания / Сост. А.Гойхман. – Иерусалим, 2006. – С.22.

²³ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.16.

²⁴ Там само.

²⁵ Рашкован Ю. Мои Бельцы. – С.16.

²⁶ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.5.

²⁷ Див. докл.: *Petrovsky-Shtern J. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe.* – Princeton, 2014.

²⁸ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.16196. – Оп.1. – Д.322. – Л.229; Там же. – Ф. «Картоотека бюро учёта потерь в Первой мировой войне». – Ящик 212-Б. – Л.761.

²⁹ ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.5.

³⁰ *Шукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX в.).* – Николаев, 2016. – С.301–302.

³¹ *Бондарчук Т. Мой дед – Ілько Боршак // Всемирные одесские новости.* – 2005. – №3(58). – С.2.

³² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.11.

бессарабський контекст. Однак, правдоподібно, що знайомство молодят відбулося саме в Бельцях, де Баршак і батько Дори могли працювати в одній школі. Одружившись і ставши батьком двох дітей до 25 років, усвідомлюючи, що, напевно, матиме більше нащадків, Л.Баршак мусив знову вдатися до пошуків кращого заробітку. Народження Давида в 1897 р. вказує, що у цей час сім'я Баршаків ще мешкала в Бельцях. Але позаяк у метричних книгах наступних років уже відсутні записи про народження дітей Л. і Д. Баршаків, логічно припустити, що сестри Іллі з'явилися на світ уже в іншому місці. Тож, зваживши на мобільність його батьків, Бельці залишилися в біографії Баршака незначним епізодом, який було зафіксовано лише в метриці.

І все ж єврейське містечко в Бессарабії стало неабияким каменем спотикання для Баршака, який, обравши соціальну роль українського патріота Ілька Борщака, соромився афішувати своє походження. Оскільки Баршак народився в єврейській вірі, він волів про це мовчати, а там, де не міг, наприклад в анкетах, – удавався до ошуканства, наприклад заміни дівочого прізвища матері (Троцьку на Даревську), імені та почасти прізвища батька (Лев Баршак на Костянтин Барчак), років народження (в батька з 1872 на 1867, у матері з 1869 на 1874), національності (з євреїв на росіян)³³. Висловивши припущення, що Баршак приховував правду про своїх єврейських батьків, Г.Курас не міг пояснити причини такої поведінки³⁴. Гадаю, що він став жертвою того різновиду психологічної травми, що її соціолог Е.Гоффман назвав «стигмою ідентичності»³⁵. Несприйняття Баршаком світоглядного іншування тієї етнокультурної групи, членом якої він був за фактом народження, із боку національної спільноти, членом якої він став за фактом свідомого вибору, спонукало його до скептичного, а згодом й опозиційного ставлення до ватажків петлюрівського руху³⁶. Ті, своєю чергою, дошкуляли Баршакові публічними натяками на його неукраїнський родовід³⁷.

Перші соціальні досвіди

Про свої шкільні роки Баршак оповідав не надто докладно: згадав лише, що замалим не зруйнував власну освітню траєкторію у старшому класі через публікацію в редакційній батьковим приятелем В.Гошкевичем херсонській газеті «Юг» нарисів статистичного характеру про негативну роль німецької колонізації в історії Півдня. Матеріали до цієї першої проби пера юнак зібрав, супроводжуючи батька під час його інспекторських поїздок. Обурений зухвалою статтею, херсонський

³³ Сам Баршак визнавав, що надання анкетних даних для поліційних органів європейських держав, які не могли перевірити їх достовірність, було для нього чимось на кшталт тролінгу. За його словами, у січні 1941 р. він виставив на клини німецького слідчого, якому повідомив інформацію про батьків, дідів, гімназійних викладачів, скориставшись іменами героїв повісті М.Гоголя «Тарас Бульба» (див.: *Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941).* – Р.76).

³⁴ *Курас Г.* Історія одного псевда. – С.13.

³⁵ *Hoffman E.* Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. – New York; London; Toronto, 1963. – Р.4.

³⁶ У своєму записнику 1919 р. Баршак торкнувся теми «жидівських погромів» та оцінив одного з отаманів-погромників як «матеріал для психіатра» (22/VI; 4/XI) (див.: *Кучерук О.* Щоденник члена дипломатичної місії до США Ілька Борщака за 1919–1920 роки як джерело до історії дипломатії доби Української революції 1917–1921 років. Ч.1–3 // Зовнішні справи. – Вип.10–12. – К., 2017. – С.40–45, 38–42, 34–39). Слід також зважити на його активну участь упродовж 1926–1927 рр. у фіксації усних свідчень про погроми. За словами промотора розшукової акції в Україні Б.Лекаша, «Ілля Баршак очолює комісію зі збору зазначених відомостей у Парижі» (див.: ДАОО. – Ф.Р-8065. – Оп.2. – Спр.11205. – Арк.9–10).

³⁷ Про це писав сам С.Петлюра: «Невідомо чи прізвище Ілько Борщак одповідає дійсній особі, чи може ця особа могла б з однаковим правом підписуватися і И.Баршах» (див.: *Рокитний Г.* [Петлюра С.]. Посмертна загадка // Тризуб (Париж). – 1926. – 1 травня. – Ч.29. – С.17.

губернатор М. фон Гревеніц («затятий німець», як підкреслював Баршак) наказав розшукати автора, однак Гошкевич не виказав сина свого приятеля. Натомість він повідомив його ім'я відомому своїми антинімецькими й водночас українофільськими публікаціями юристові з Одеси С.Шелухіну, який згодом використав деякі наведені ним дані у власних розвідках. Тут маємо до справи з примітним нарративним прийомом – особи, з якими доводилося контактувати Баршакові у справі його публікації, описані ним не просто як порядні та інтелігентні, але й «чудові українські патріоти» (цю характеристику він застосував, зокрема, до Гошкевича, газету якого закрили незабаром після інциденту з його статтею)³⁸. Так обережними штрихами Баршак окреслив свою ідейну еволюцію в бік українського й водночас революційного сегменту суспільного пейзажу Російської імперії. Про роль С.Шелухіна у своєму житті він відгукнувся в листі від 9 травня 1949 р. до вченого-славіста Б.Унбегауна: «Велика приязнь від довгих років зв'язувала мене з небіжчиком. Це він свого часу, коли я мав 15 років, навернув мене на українство»³⁹.

У 1898 р. в казенній єврейській колонії Нагартав, що розташувалася «при балці Добрій і річці Вісуні» за 50 верст від Херсона, відбулася пам'ятна подія: замість старої початкової школи, в якій 40 учнів і 17 учениць двох річних наборів тулилися в одному маленькому класі, стараннями попечителя у справах єврейських поселень було збудовано й урочисто відкрито нову, із двома просторими класами для чотирьох наборів дітей⁴⁰. Станом на 1896 р. в обох частинах поселення – Великому та Малому Нагартавих налічувалося заледве 154 двори й 1288 мешканців, соціальна активність яких зосереджувалася навколо однієї синагоги, трьох молитовних будинків, кількох хедерів – приватних класів релігійного характеру, земської лікарні, в якій працювали лікар і два фельдшери, однієї лазні, трьох яток, двох складів деревини⁴¹. Тож поява у цьому компактному соціумі нового вчителя не минула непоміченою. На момент приїзду він уже був батьком двох хлопчиків⁴². Невдовзі народилися ще чотири доньки. Згідно з даними, що їх було посвідчено херсонською інспекцією народних училищ у 1914 р., «Гірш-Лейб Баршак перебуває на службі в Нагартавському єврейському училищі Херсон[ського] п[овіту] з 15 серп[ня] 1898 р., одержує 610 руб. утримання в рік, одружений, має дітей: Іллю, який закінчив Херсонську 1-шу гімназію, Давида, дочок: Анну, Клару, Сару та Любов»⁴³.

На користь Баршака зіграло те, що він був сином не останньої людини в місцевій громаді: старожили навіть 60 років по тому згадували про його батька, котрий учителював у Нагартаві до 1920-х рр.⁴⁴ Порівняно із загалом неможливими колоністами-хліборобами, рівень життя вчителя, який отримував гарантовану державну

³⁸ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.12–13.

³⁹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.2.

⁴⁰ Інтерв'ю с І.М.Фалковым, 10/V/1983 // Зябло М.В. История колонии Нагартав: Сборник воспоминаний, выписки из книг и архивов [Електронний ресурс]: http://nagartav.narod.ru/istoria_zmn2.htm

⁴¹ Список населённых мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон, 1896. – С.34–36.

⁴² В історіографії побуває хибна версія народження Баршака в Нагартаві, що її озвучила його небога (див.: Раскіна-Безпальна Ж.М., Сарбей В.Г. Ілько Боршак (Ілля Баршак) і його родинна династія // Історична наука на порозі XXI ст.: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Харків 15–17 листопада 1995 р. – Х., 1995. – С.336–339).

⁴³ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.21.

⁴⁴ Інтерв'ю с І.М.Фалковым, 10/V/1983 // Зябло М.В. История колонии Нагартав...

платню, видавався цілком пристойним⁴⁵. Але матеріальну ситуацію Л.Баршака обтяжували купа дітей і відсутність нерухомого майна (пізніше це парадоксально посприяє Іллі у скасуванні оплати за навчання в гімназії та університеті)⁴⁶.

Закріпившись і зарекомендувавши себе на посаді вчителя, а згодом і завідувача початкового народного училища – найнижчої ланки імперської освітньої системи, Л.Баршак, мабуть, усвідомлював, що вище своєї голови він уже не стрибне, тож надії на соціальне просування пов'язував із синами, насамперед первістком Іллею, до якого, як це було заведено в єврейських родинах, було особливе ставлення⁴⁷. Уявлення про престижність освіти Ілля отримав саме від батька та матері – доньки вчителя.

Судячи з витребуваної в 1901 р. виписки з метрики⁴⁸, Баршак пішов до початкової школи у звичайному в той час для такої соціальної практики віці 7 років. У спогадах про тодішню нагартавську школу її колишні учні відзначали, що попри безкоштовність освіти, забезпечення підручниками й іншими засобами, метою цього обов'язкового для всіх дітей навчання було прищеплення вірогідних почуттів, навернення юдеїв до православ'я («Перед початком занять єврейських дітей змушували співати християнські молитви та “Боже, царя храни” (щоранку)»), російщення («всі предмети викладалися на російській мові й за російськими підручниками») ⁴⁹. Правдоподібно, саме на цьому етапі у свідомості хлопця намітилися світоглядний відхід від традиційних сенсів єврейської духовності та еволюція в бік секулярної російської культури.

Як син учителя державної школи, Ілля не ходив до популярного серед мешканців колонії хедеру, в якому викладали їдиш та основи юдаїзму⁵⁰. Віддавати свого сина в науку до меламеда було для Л.Баршака неприйнятним насамперед із перспективи його соціальної позиції. Тож Ілля присвячував свій пообідній час підготовці домашніх завдань та читанню книжок, наявних у школі, головню творів класиків російської літератури. Інтенсивні читацькі практики і мрії про далекі краї поступово стали його улюбленими заняттями, дієвим способом утекти від нудної буденності, одвічного кола розмов про очікування дощів, які вистували добрий урожай, та жуків-шкідників, котрі, як-от 1902 р., нищать посіви⁵¹. Завдяки літературі юнак не був покинутий сам на себе, навіть коли мати доглядала менших дітей, а батько зайнятий у школі. На протигагу звичайним розвагам своїх однолітків – іграм у м'яч, у бити на гроші чи на гудзики, вуличним бійкам⁵², хлопець міг щодня вимріювати свій власний світ, заповнений героями та небуденними ситуаціями. Не дивно, що в 1905 р. Баршак закінчив початкову школу як відмінник, і не тільки тому, що його навчання відбувалося під опікою батька-вчителя.

Нагартавський період життя цікавий ще й тим, що тут Баршак здобув перший досвід у спілкуванні щонайменше двома неофіційними мовами – німецькою й українською. У Малому Нагартаві мешкали декілька родин німецьких колоністів, які з євреями не ворогували, добре знали їхню мову та звичаї⁵³, хоча, правдоподібно, із боку євреїв, котрі теж непогано послуговувалися німецькою, існував

⁴⁵ Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 28/VI/1984 // Там же.

⁴⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.22.

⁴⁷ «Арон-Меїр був єдиним сином Хаїма (інші діти – дівчатка), його гордістю й надією» (див.: Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 1/ХІІ/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...).

⁴⁸ ANRM. – F.211. – Inv.1. – Dos.674. – F.39v.

⁴⁹ Інтерв'ю с М.Н.Зябко 1/ХІІ/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...

⁵⁰ Інтерв'ю с И.М.Фалковым, 10/V/1983 // Там же.

⁵¹ Інтерв'ю с М.Н.Зябко 12/VI/1989 // Там же.

⁵² Інтерв'ю с М.Я.Бибє, 28/VI/1984 // Там же.

⁵³ Інтерв'ю с И.М.Фалковым, 10/V/1983 и М.Я.Бибє, IV/1990 // Там же.

певний елемент заздрості щодо більш заможних і повноправних співмешканців (у них навіть була власна початкова школа, де, в основному, викладали їхньою рідною мовою⁵⁴), що могло вплинути на ставлення Баршака до німецької культури. Найближче українське поселення було в м. Березнегувате, де діяв ярмарок, тож мешканці Нагартави непогано володіли розмовною українською⁵⁵.

Попри те, що Баршак провів у Нагартаві сім років свого дитинства, а також неодноразово повертався до оселі батьків під час літніх канікулів, він жодного разу не згадав у своїх еґонаративах про цю єврейську колонію. Таким чином, витіснення в непам'ять найбільш сентиментальних років життя стало частиною загального рахунку, що йому виставила доля за вибір української ідентичності в дорослому віці. Крім того людині, яка полюбляла експонувати свої широкі інтелектуальні горизонти, було ніяково визнавати факт походження з аграрної глибинки, тож роль рідного населеного пункту в оповідях Баршака відведено Херсону, куди батько відвіз Іллю у серпні 1905 р. На підставі посвідки про успіхи того було допущено до «тримання вступного іспиту», за результатами якого зараховано до 1-ї чоловічої гімназії⁵⁶. У стінах цього навчального закладу впродовж наступних восьми років відбуватиметься становлення Баршака як самостійної особистості, формуватиметься його стиль мислення та поведінки, тут він, так би мовити, народиться інтелектуально.

Під впливом державної освіти ідентичність Баршака набувала рис російської імперської культури. Коло його читання становила головним чином художня література (в пізніші роки міг процитувати з пам'яті не тільки А.Чехова чи пушкінську «Полтаву»⁵⁷, але й пригадати сюжет роману «Росіяни в 1612 році» забутого російського письменника Загоскіна⁵⁸; особливо полюбляв звертатися до М.Гоголя, зокрема образу Хлестакова⁵⁹). Також захоплювався німецькою поезією «періоду бурі й натиску». Уже в еміграції Баршакові стане у пригоді знання творів Г.Гайне, особливо «Романсеро» з його алюзіями на Французьку революцію⁶⁰. У щоденнику 1919 р. освічений онук чоботаря залишив запис: «Колись я читав, що Ней помістив у домі Гете пошту. “Храбрійший з хорбрых був сином конюха і не знав, хто такий Гете”» (1/II). На відміну від наполеонівського маршала, Баршак був палким шанувальником Й.В.Гете: у 1932 р. на організованій Національною бібліотекою з нагоди столітнього ювілею німецького поета виставці було презентовано інформацію з його праці «Великий мазепинець» щодо перебування пораненого в битві під Мінденом (1759 р.) П.Г.Орлика в будинку, де мешкав юний Гете⁶¹. Чи пробував Баршак себе на ниві російськомовного віршування – невідомо. Однак, судячи з прикладу іншого випускника херсонської гімназії (1909 р.) Б.Лавреньова, гімназисти намагалися

⁵⁴ Список населённых мест Херсонской губернии... – С. 36.

⁵⁵ Інтерв'ю с М.Н.Зябко, 1/XII/1989 // *Зябко М.В.* История колонии Нагартав...

⁵⁶ Список учнів, зарахованих у 1905 р. до 1-ї Херсонської гімназії, див.: Центральный государственный архив Москвы. – Ф.459. – Оп.14. – Д.207. – Л.42.

⁵⁷ «“Так тяжкий млат, дробя стекло, куёт булат”. Тільки “тяжкий млат” міг розбити аморфну масу денационалізованого українського народу й викувати нову Україну» (див.: [Борщак І.]. Після десяти років // *Українські вісти* (Париж). – 1927. – 5 листопада. – №54.

⁵⁸ [Борщак І.]. До сценарія «Тарас Трясило» // Там само. – 1928. – 10 травня. – №63.

⁵⁹ «Гоголь, Гоголь, де ти?» ([Борщак І.]. Спаситель Европы. Одна з найбільших постатей сучасности. Новый Цезар. Зразок для Мусоліні... // Там само. – 24 березня. – №64. Див. також: *Борщак І.* Яку Україну бажають французькі «Українофіли?» // Там само. – 1927. – 20 липня. – №39).

⁶⁰ [Борщак І.]. Єзуїтська «робота»: Лист з Франції // Пролетарская правда (Киев). – 1925. – 30 июня. – №146; *Борщак І.* Танок мерців // *Українські вісти*. – 1927. – 16 липня. – №37.

⁶¹ Le chef du service des renseignements généraux et des jeux au préfet de police, 30/XII/1932 // APP. – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517; Goethe 1749–1832: Exposition organisée pour commémorer le centenaire de la mort de Goethe. – Paris, 1932. – P.30.

(щоправда без особливого успіху) наслідувати в потаємних зошитах стиль і думки відомих поетів⁶².

Заклад, де навчався Ілля, мав високу репутацію в місті й належав у масштабі імперії до привілейованої групи 200 так званих класичних гімназій (у програмі котрих обов'язково була хоча б одна давня мова – у цьому випадку латина), що їх випускники мали право вступу до вищих навчальних закладів без іспитів, лише на основі отриманого ними атестату зрілості. На чолі гімназії стояв К.Тюльпанов, який викладав російську мову в молодших і латину – у старших класах. Ілля контактував із ним упродовж усього свого навчання. Рівень викладання був пристойний: усі знання Баршака з латинської мови, якими він згодом полюбляв хизуватися, було здобуто саме в гімназії, адже в університеті він її не вивчав. Суворий адміністратор, Тюльпанов для учнів утілював імперський порядок і в масштабі гімназії сам був міні-монархом, кредо якого полягало у прищеплюванні молоді вірнопідданих почуттів, підтримуванні непорушних дисципліни та ієрархії. У цій справі директор покладався на священника Я.Зикова, котрий викладав Закон Божий. У тогочасній системі ідеологічних підвалин російської монархії цю дисципліну вважали чи не найважливішою, навчалися їй усі 8 років. Як юдей, Баршак не відвідував цих занять, на яких хлопчики зазубрювали великі тексти, тож вони щиро заздрили учням-євреям: «Які ви щасливі, що не маєте вчити цю пакость». Викладач Закону Божого відверто недолюбував юдеїв: «Зазвичай після пасхальних канікул священник заходив на урок у клас і вітав учнів словами: “Христос воскрес”, а учні відповідали: “Воистину воскрес”. І ось якось після такого вітання один з учнів підвівся й запитав: “Батюшко, а як можна довести, що Христос воскрес?”. На це обурений Зиков відповів: “Це що, тебе жиди підучили?!”... Це справило сильне негативне враження на учнів»⁶³.

Тож не дивно, що коли у Херсоні, де, за висловом одного з тогочасних журналістів, «ніколи нічого не відбувалося», розпочався страйк учнів 1-ї гімназії проти поновлення у квітні 1907 р. за розпорядженням міністра народної освіти перехідних іспитів (їх було скасовано на піку революційної активності в 1905 р.⁶⁴), імперсько-націоналістична громадськість звинуватила в усьому «єврейчиків», котрі, мовляв, «уносять замість науки всілякі революційні дурниці та розбещують російську учнівську молодь»⁶⁵.

Ілля щойно закінчував 2-й клас, учні якого не брали участі у згаданій акції протесту старшокласників, однак цей епізод, що закінчився пам'ятним прибуттям інспектора училищ І.Камінського та досягненням компромісу щодо повернення учнів до занять⁶⁶, – напевно він обговорював з однокласниками. Оскільки рішення про відновлення перехідних іспитів таки не було скасовано, заворушення гімназистів спалахнули з новою силою в наступному навчальному році. Коментуючи звільнення наприкінці 1907 р. директором К.Тюльпановим трьох гімназистів – Тарле, Фліча (обидва євреї) та Щеглова – монархічна преса вказувала на те, що поліція підозрює їх у належності до революційної партії, тож «видаленню цих хлопчаків можна тільки порадіти, оскільки подібне покарання вплине на решту розгнущаних учнів, для котрих тепер геть немає ніякого спини»⁶⁷.

⁶² Лавренёв Б.А. Автобиография (1892–1932) // Новый мир. – 1959. – №4. – С.62.

⁶³ Бекслер И.Н. Херсон и его жители: Исторический очерк (на правах рукописи): Экземпляр рукописи из личного архива М.А.Шорра 1963 г. [Електронний ресурс]: <https://refdb.ru/look/2000763-pall.html>

⁶⁴ Никитенко С. Забастовка гимназистов в Херсоне // «Мой город – Херсон. Не совсем официальный сайт истории города» [Електронний ресурс]: <http://mycity.kherson.ua/avtory-ag/nikitenko/zabast.html>

⁶⁵ Внутренние известия // Киевлянин. – 1908. – 7 января. – №7.

⁶⁶ Там же. – 1907. – 12 апреля. – №92.

⁶⁷ Там же. – 1908. – 7 января. – №7.

Саме на 1907 р. припала історія із закриттям херсонської газети «Юг», яка, на відміну від чорносотенних листків, не лаяла гімназистів і студентів, не розпалювала релігійної та національної ворожнечі, а мала ліберальне обличчя, уособлюване її редактором В.Гошкевичем – учнем В.Антоновича, знавцем української історії та мови. Однак його політичні погляди у часи Російської імперії важко назвати проукраїнськими. Починаючи з 1905 р., на шпальтах його часопису популяризувалися програмні постулати помірковано-опозиційної партії російських конституційних демократів⁶⁸. Чи міг Гошкевич приятелювати з батьком Іллі? Навряд чи, адже ці люди мали надто різні траєкторії життєдіяльності. Чи міг 12-річний Ілля, учень 2-го класу, написати статтю проти німецької колонізації у цю газету? Мабуть ні, виходячи не тільки з його підліткового віку, але й змалюваного вище контексту, в якому виступ проти влади міг перекреслити сімейну стратегію його просування «в люди». Ідучи за згадкою Баршака про цю публікаторську активність, свого часу Я.Дашкевич переглянув комплект газети «Юг» і не виявив згаданої статті⁶⁹. Щоправда, зробив він це для 1914 р., припускаючи, що такий допис міг бути вміщений на хвилі антинімецьких настроїв початку Першої світової війни. Дашкевичу було також відомо, що це була вже не та газета, що її видавав Гошкевич – поновлена 1910 р., вона успадкувала лише назву своєї попередниці. Утім дослідник біографії Баршака висловив сподівання на те, що цю статтю було опубліковано у журналі «Юг», закликавши продовжити пошуки⁷⁰. Зауваживши, що французькою «journal» якраз і означає «газета», виникає запитання: чи міг Баршак забути, що центральна в його оповіді про херсонський період життя постать Гошкевича не була в 1910-х рр. причетна до видання «Юга»? У це важко повірити, попри те, що роки видання другого «Юга» справді припали на час генерал-губернаторства М. фон Гревеніца (1911–1915 рр.), про якого містяни оповідали, що це монархіст, чорносотенець і пияк⁷¹.

У 1946 р. Баршак заявив про використання С.Шелухіним «частини його матеріалів у двох працях “Чи постане Німеччина на берегах Чорного моря?” (опублікована українською мовою 1913 р.) й “Німецька колонізація”, рецензія у “Французькому Меркурії” від 6 червня 1933 р.»⁷². Інформацію про ці видання Баршак правдоподібно запозичив (із помилкою щодо дати «Французького Меркурію») з бібліографії праць Шелухіна 1929 р.⁷³ Але в тих працях немає згадки ані про Баршака, ані про котрогось анонімного автора з херсонської газети «Юг» (поклики на яку теж відсутні). Для історичного екскурсу С.Шелухін посилався на студії відомих дослідників і дослідниць (В.Степового, В.Антоновича, О.Єфименко, Д.Багалія, Д.Яворницького, М.Костомарова, А.Скальковського), для статистики – на офіційні дані губернаторства, для характеристики етнопсихології, освіти колоністів – на власні спостереження, які вперше оприлюднив у прочитаному в товаристві «Просвіта» ще 6 травня 1909 р. рефераті «Про німецьку колонізацію на Херсонщині»⁷⁴.

⁶⁸ Останній номер вийшов 25 лютого 1907 г. (№2368, дев'ятий рік видання за редакцією В.Гошкевича). У березні 1907 р. він продав свої права на газету й типографське устаткування (див.: Шевченко А.В. Газета «Юг» під редакцією В.Гошкевича: її позиціонування та роль в суспільно-політичному житті південного регіону // Гілея. – Вип.100. – К., 2015. – С.52).

⁶⁹ Костенко А., Шевченко А. Виктор Гошкевич и его мир: Семья, окружение, древности. – Херсон, 2017. – С.31–33.

⁷⁰ Дашкевич Я. Ілько Боршак, історик // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид. – Л., 2007. – С.463.

⁷¹ Векслер И.Н. Херсон и его жители...

⁷² Vorschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.14.

⁷³ Див.: Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929. – С.125.

⁷⁴ По Україні // Рада (Київ). – 1909. – 3 травня. – Ч.100. – С.3.

Натомість С.Шелухін зі вдячністю відгукнувся про Баршака на початку 1920-х рр. в одній зі своїх праць, яка стосувалася походження назви «Україна»: «Величезні скарби для української науки зберігаються в Парижі – в Національній бібліотеці і в Архівах міністерств закордонних справ і військового... Завдяки енергійній праці молодого ученого І.Борщака, який по моему прохання при своїй роботі зібрав і для мене деякий матеріал, я маю можливість подати тут не тільки цікаві виписки, а і 2 карти, зроблені мною з фотографій, доставлених Борщаком»⁷⁵.

Саме цю згадку Баршак переінакшив на доведення того, що С.Шелухін послуговувався частиною зібраних ним матеріалів у своїх дослідженнях ще до Першої світової війни. Змінивши сенс історичного свідчення, Баршак «заднім числом» поставив собі на службу авторитет уже покійного в той час Шелухіна (1938 р.).

Не помічений у протестному русі (ані у страйкарському, ані в публіцистичному, що підтверджується атестатом зрілості, в якому відзначалася його «постійно відмінна поведінка»⁷⁶, та посвідкою про політичну благонадійність⁷⁷), а тим паче в його українській складовій, Баршак наполегливо, із року в рік, «гриз граніт» науки, яка давалася йому напрочуд легко в історичному та філологічному сегментах програми (латина, французька, німецька й російська, з елементами церковнослов'янської, мови), успішно переходив із класу до класу, був допущений до випускних іспитів, склав їх та отримав 8 (21) червня 1913 р. атестат зрілості №743 1-ї Херсонської чоловічої гімназії⁷⁸. Як повного відмінника, Баршака було відзначено золотою медаллю, котра формально вручалася від імені імператора⁷⁹. Нарешті на життєвому обрії 19-річного юнака забовванів силует університету, в якому «син учителя початкових училищ» (саме це соціальне походження було записано в його атестаті, що спростовує пізнішу вигадку про батька-інспектора) мав ступити на досі недосяжний для його єврейської родини олімп елітарної інтелігентності.

До цього сходження Баршак почав готуватися заздалегідь. 26 серпня (8 вересня) 1911 р. 17-річного юнака було поставлено на військовий облік. Його мали призвати в 1915 р.⁸⁰ Здавалося б, після закінчення гімназії в нього залишалось досить часу, щоб вступити до університету та отримати відтермінування від служби. Однак у разі, якщо б з якоїсь причини йому це не вдалося, на молодого чоловіка

Ілля Баршак – випускник і золотий медаліст 1-ї Херсонської чоловічої гімназії, 1913 р. (ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.631. – Арк.35)

⁷⁵ Шелухін С. Назва України у стародавніх географів. – Відень, 1921. – С.18–19.

⁷⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.10.

⁷⁷ Там само. – Арк.8зв.

⁷⁸ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4.

⁷⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.10.

⁸⁰ Там само. – Арк.4.

очікувала принизлива солдатчина, оскільки до євреїв в імператорській армії ставились як до осіб другого сорту⁸¹. Щоб уникнути ризиків, потрібно було обійти чинну в Росії квоту щодо вступу юдеїв до закладів вищої освіти. Для цього існував добре відомий спосіб – релігійна конверсія. Метричний запис про належність до «православного віросповідання» у чудесний спосіб відчиняв двері до імператорських університетів.

Перейшовши до останнього, 8-го, класу гімназії, Баршак подав до херсонської православної консисторії прохання про вихрещення. 15 (28) жовтня 1912 р. архієпископ херсонський та одеський Димитрій (Ковальницький) своєю резолюцією №5763 схвалив прохання «просвятити святим хрещенням міщанина містечка Мира Новогрудського повіту Мінської губернії Іллю Лейб-Гершова Баршака, юдейської віри, котрий народився 19 липня 1894 р., із нареченням йому імені Ілія (як зазначалося, на честь біблійного пророка – В.А.), присвоєнням по батькові Костянтинів»⁸². Таким чином було задоволено і другу частину прохання Баршака, який хотів, щоб його хресним батьком став... директор гімназії К.Тюльпанов, а обряд хрещення здійснив... священник Я.Зиков, чий предмет Ілля почав відвідувати у 8-му класі та за який отримав оцінку «відмінно»⁸³. Це дозволяє висувати, що під час свого навчання в гімназії Баршак перебував у статусі улюбленця директора, тож не міг виступати проти імперії, яку уособлював його наставник і покровитель. Чи належало при цьому до обов'язків Іллі стежити за однокласниками та повідомляти про їхні погляди й поведінку – залишається тільки здогадуватися. Як засвідчує метричний запис у книзі новонароджених херсонського Успенського собору, обряд хрещення відбувся 7 (20) квітня 1913 р.⁸⁴

Обставини релігійної конверсії Баршака маркують його світоглядні горизонти перед революцією: особами, які привели Іллю до християнства, були одіозні імперські шовіністи. Усупереч еґонаративам пізнішого часу, до кола його спілкування належали не Гошкевич і Шульгін, а Тюльпанов і Зиков. Із погляду Баршака та його батьків, на той момент це була вдала оборудка, яка забезпечила Іллі соціальний ліфт у вигляді золотої медалі, відмінного атестата, бездоганної характеристики та засвідчення, що надало йому право домагатися в університеті не тільки звільнення від оплати за навчання, але й призначення стипендії.

Утім за ці переваги довелося сплатити високу ціну. Навернення Іллі стало тектонічним зламом, який зачепив підвалини соціального функціонування сім'ї Баршаків, в якій батьки та доньки залишилися юдеями, а сини прийняли православ'я. Сучасник, єврей із Херсона, згадував: «Хрещення євреїв мало велике значення, оскільки такий єврей отримував усі права, якими користувалися росіяни, він ставав росіянином, та цілковито відходив від свого єврейського середовища. Він одружувався з росіяною, і діти його вважалися росіянами. Серед єврейського суспільства його вважали ренеґатом (відступником), і про нього говорили з презирством»⁸⁵.

Баршак народився, як він про це писав згодом в анкетах, у м. Херсон, але народився, так би мовити, *удруге*, у соціокультурному плані, у віці 18 років, як православний росіянин.

⁸¹ Інтерв'ю с І.М.Фалковым, 10.V.1983 // *Зябка М.В.* История колонии Нагартав...

⁸² ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.14–15.

⁸³ Там само. – Арк.11.

⁸⁴ Державний архів Херсонської обл. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.65 зв. – 66. За кілька років було вихрещено і брата Іллі – Давида, якого нарекли Дмитром Костянтинівичем, найправдоподібніше за ім'ям «восприемника народженого» – К.Тюльпанова.

⁸⁵ *Векслер И.Н.* Херсон и его жители...

Університети: імператорські та життєві

Згідно з версією Баршака, що її було засвідчено в 1932 р. Російським академічним союзом⁸⁶, у 1909 р. він закінчив херсонську класичну гімназію із золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету. Навчався він охоче й систематично, адже зумів зарахувати екстерном чотирирічний курс, отримавши від міністерства народної освіти спеціальний дозвіл скласти державну атестацію перед юридичною іспитовою комісією. У 1912 р. йому було присуджено диплом юриста 1-го класу. Крім того, він отримав золоту медаль за написану під керівництвом професора міжнародного права П.Казанського розвідку на тему «Огляд політичних союзів в Європі». Про цю працю Баршак розповів також у своїх спогадах 1946 р., роз'яснюючи, що стосувалася вона суперечностей між Антантою й Четверним союзом, і стверджуючи, що готував її впродовж двох років, критично проштудіювавши доробок ідеологів пангерманізму⁸⁷.

Висока, як на юний вік, інтелектуальна культура Баршака (зокрема здатність послуговуватися кількома іноземними мовами, насамперед німецькою) заслуговує на подив: сам він стверджував, що відвідував у 1909–1912 навч. рр. у статусі вільного слухача заняття на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету й у 1913 р. йому було присуджено, за результатами державної атестації, диплом 1-го ступеня. За написане під керівництвом професора латини Б.Варнеке дослідження «Елементи права у творах Горація» він отримав золоту медаль і пропозицію продовжити навчання в магістратурі на згаданому факультеті. Подібна пропозиція надійшла й від юридичного факультету. Дилему вибору подальшого шляху в науці було вирішено на користь останнього, і вже 1913 р. Баршака зараховано на кафедру міжнародного права⁸⁸. Тему подвійної професійної ідентичності – правника й історика з поглибленим знанням іноземних мов – він рефреном повторював упродовж усього свого життя. Так, 30 березня 1920 р. Баршак розповів про свій фах у листі до Є.Онацького, переказавши те, що вже повідомив цьому публіцистові під час особистої зустрічі в 1919 р.: «Треба Вам нагадати, що я був залишений при університеті все таки з міжнародного права... Друге, не пам'ятаю, чи казав Вам, що, крім правничих наук, я студіював також історичні, вірніше – клясичні. Мутатіс мутандіс слова Чехова, можу сказати, що право – моя перша дружина, а філософія, античність – полюбовниця, і я таки зрадник першої»⁸⁹.

Подані Баршаком у різний час і в різних контекстах вказівки стосовно того, що напередодні війни він мешкав у Санкт-Петербурзі (без уточнення року)⁹⁰ і відвідував заняття в тамтешньому імператорському університеті, мабуть відображають пошуки ним кращого, ніж Одеса, стартового майданчика у світ науки Російської імперії. Як можна висувати з листа від 21 травня 1950 р. до Л.Окіншевича, поїхати в Петербург Баршака надихнув приклад його земляка приват-доцента юридичного факультету тамтешнього університету, історика правових відносин В.Єльяшевича: «Цими днями я бачив Єльяшевича... Йому 76 років, але він зовсім бадьорий. Я слухав колись його виклади в Петербурзі. Це людина вельми

⁸⁶ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

⁸⁷ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.18.

⁸⁸ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

⁸⁹ Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.2. – Мюнхен, 1964. – С.119–120.

⁹⁰ Liste des résidences à l'étranger et en France de M. Élie Borschak // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

поважна»⁹¹. В опублікованому 1950 р. споміні про своє знайомство з радянським діячем М.Скрипником, Баршак уявно наділив того «духом тих українських інтелігентів, що їх за своїх студентських років я зустрічав у Петербурзі»⁹².

Зваживши на вказані Баршаком віхи автобіографії, петербурзький сюжет можливий тільки в 1912–1913 навч. р., скоріше за все він відвідував лекції В.Єльяшевича у статусі вільного слухача. Водночас у некролозі вікарія Ш.Кене (1947 р.) Баршак згадав, що в 1909–1911 рр. француз був вільнослухачем на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві та «ходив на виклади тих самих професорів, що пізніше були й моїми вчителями»⁹³. Отож в оповідах Баршака про його життя присутній ще й київський сюжет.

Ці нарративні суперечності, однак, не відображено в опублікованих 1946 р. спогадах. У них Баршак указав тільки те, що навчався в Новоросійському університеті, який улітку 1914 р. відрядив його з метою підготовки магістерської дисертації до Нідерландів. В одному з пізніх егонаративів Баршак стверджував, що ще перед Першою світовою війною відвідав Париж і, зокрема, Національну бібліотеку⁹⁴, що могло відбутися тільки на шляху з Одеси (через Марсель) до Гааги. Звістка про початок війни спонукала Баршака повернутися в Росію: оскільки Бельгію окупували німецькі війська, він авантюрно обрав шлях через Німеччину, де його було затримано та доправлено в розташований під Штеттином табір для інтернованих осіб. Завдяки угоді про репатріацію Баршаківі разом з іншими російськими підданими дозволили виїхати в Норвегію, звідкіля він дістався Риги. Як студент імператорського університету, мобілізації він не підлягав. Але можливість залишитися осторонь від глобального конфлікту юнак рішуче відкинув: на третій день по приїзді записався у гвардійський полк і вже за десять днів долучився до армії під командуванням генерала О.Самсонова у Східній Пруссії. Як мотив свого вчинку Баршак указав не російський імперський патріотизм, а бажання допомогти «братом-слов'янам», а також захистити Україну, на яку зазіхала Німеччина⁹⁵. Як він зазначав у 1948 р., перебував у військах із вересня 1914 до лютого 1918 рр.⁹⁶ У заповненій на схилі життя, у 1953 р., викладацькій анкеті ENLOV, Баршак уперше вказав, що його було відзначено хрестом Св. Георгія⁹⁷, найвищою відзнакою Російської імперії за звитягу.

Швидкі успіхи російських військ невдовзі змінилися нищівною поразкою під Танненбергом, «і ось у моїй роті нас залишилося лише тринадцятеро, кому пощастило повернутися з цієї кампанії»⁹⁸. В автобіографії 1931 р. Баршак підкреслював, що «провів на російському фронті всю війну, спочатку як солдат, згодом як офіцер, мене двічі було поранено, першого разу під час нещасливої кампанії у Східній Пруссії»⁹⁹. Його евакуювали у шпиталь у м. Ковно, де він залишався до листопада

⁹¹ Архів Наукового товариства імені Шевченка в Америці (далі – АНТШ-А). – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк. 70.

⁹² *Борщак І.* Дві зустрічі: Микола Скрипник // *Україна: Українознавство та французьке культурне життя.* – Ч.4. – Париж, 1950. – С.254.

⁹³ *Борщак І.* Абат Шарль Кене (1883–1946) // *Соборна Україна: Література. Мистецтво. Суспільство. Наука.* – Вип.2. – Париж, 1947. – С.49.

⁹⁴ *Борщак І.* Україна в Парижі: Мандрювання й пам'ятки. VI. Латинський квартал // *Україна: Українознавство і французьке культурне життя.* – Ч.2. – Париж, 1949. – С.65.

⁹⁵ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.16.

⁹⁶ Demande de naturalisation, 27/XI/1948 // AN. – Dossiers de naturalisation. – Dossier 19790853/3.

⁹⁷ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // Ibid. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

⁹⁸ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

⁹⁹ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

1914 р.¹⁰⁰, а згодом призначили у 7-й гусарський полк, у складі якого він пережив усі випробування позиційної війни на Волині. Описуючи в 1946 р. поневіряння у німецькій в'язниці, Баршак називав тамтешній холод «ще гіршим за той, що я його досвідчив в окопах у 1915 р.»¹⁰¹. У жовтні 1915 р. він зазнав другого поранення, після чого був відправлений у Сергіївське артилерійське училище в Одесі, по закінченні котрого у травні 1916 р. на нього чекав Румунський фронт. Новоспечений підпоручик спочатку служив в артдивізіоні, а в листопаді отримав призначення у штаб 8-ї армії¹⁰²: «Ось тоді 1917 р. до нашої дивізії приїхав Керенський “уговаривать” жовнірів наступати на німців»¹⁰³. Щоправда у цитованому тут приватному листі до Н.Полонської-Василенко від 9 жовтня 1951 р. адресант указав іншу дату закінчення «гарматної школи» – 1915-й рік.

У 1946 р. Баршак згадав, що в березні 1917 р. він «поновив свою участь в українському русі»¹⁰⁴ та, обраний до української ради Румфронту, незабаром вирушив як її повноважний представник до Одеси¹⁰⁵. У 1952 р. вказав, що з 1917 р. перебував на посаді «офіцера при Одеському українському військовому училищі»¹⁰⁶. У більш ранній автобіографії 1931 р. він, навпаки, повідомляв, що його перебування в Одесі мало приватний характер: «Мені вдалося, скориставшись відпусткою, скласти магістерські іспити, окрім останнього, у чому мені перешкодила російська революція та події, які розгорнулися на Україні»¹⁰⁷.

Здається, що попри два з половиною роки війни потяг Баршака до знань не тільки не зник, але навіть зміцнів. У 1917 р. він на «відмінно» склав іспити, які надавали право після захисту дисертації отримати науковий ступінь магістра міжнародного права, а також, після прочитання на юридичному факультеті двох викладів *pro venia legendi*, – учене звання приват-доцента¹⁰⁸. Також Баршак декларував, що виконав усі формальні вимоги й отримав дозвіл викладати в університеті: «У 1917 р. я прочитав перед учителями гімназії один виклад про українську культуру у XVI і XVII ст. та повторив той самий виклад у 1918 р. в Київському університеті»¹⁰⁹. У 1953 р. він указав, що в 1917 р. здобув науковий ступінь «доктора гуманітарних наук та права Одеського університету» («Docteur ès lettres et en droit de l'Université d'Odessa 1917»)¹¹⁰, мабуть розуміючи під цим захист магістерського диплома з історії права.

Після того, як Українська Центральна Рада уклала мир із німцями, що відкрив останнім шлях в Україну, Баршак демобілізувався й у червні 1918 р. вирушив до Києва, де «приєднався до групи українського опору, яка мала на меті зривати поставки транспортів зі збіжжям до Німеччини та відправку на західний фронт військових конвоїв». Але у серпні 1918 р. його було заарештовано й запроторено

¹⁰⁰ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

¹⁰¹ *Ibid.* – P.67.

¹⁰² Le chef du service de Renseignements Généraux et de Jeux au préfet de police, 11/X/1927 // APP. – Cabinet du préfet. – Dossier 1 W art. 1180-59517.

¹⁰³ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.25. – Апр.8.

¹⁰⁴ *Borschak É.* Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.17.

¹⁰⁵ У 1917 р. штаб 8-ї російської армії дислокувався на Поділлі, тому Баршак не міг одночасно служити там і на Румфронті в Бессарабії.

¹⁰⁶ *Borschak É.* Bibliographie raisonnée des œuvres relatives à l'Ukraine. – F.1.

¹⁰⁷ *Élie Borschak à Paul Boyer*, 12/X/1931 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

¹⁰⁸ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 130.

¹⁰⁹ *Élie Borschak à Paul Boyer*, 12/X/1931 // AN. – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

¹¹⁰ Notice individuelle d'Élie Borschak, l'année scolaire 1953–1954 // *Ibid.* – Dossiers du personnel de l'enseignement supérieure. – Dossier 20100053/55.

на три тижні до в'язниці, звідки він зміг передати на волю статтю антинімецького характеру, що її було опубліковано в одній із київських газет. Після капітуляції Німеччини Баршак поринув у вир повстання й «одного дня, на маленькому вокзалі в Київській губернії, мав приємність прийняти з рук німецького генерала значний запас амуніції, необхідний для нашої імпровізованої армії»¹¹¹.

Це свідчення, однак, відрізняється від раніших тверджень Баршака. У написаному 1929 р. власноручному листі міністрові внутрішніх справ Французької Республіки він, домагаючись скасування застосованих щодо себе міграційних обмежень, згадав про ув'язнення в Києві з серпня до листопада (тобто впродовж трьох місяців) і повідомив, що був «одним з очільників повстання супроти німецьких загарбників та готував цей виступ у тісному порозумінні з паном маркізом Беле де Сен-Льенар, французьким військовим аташе в Яссах, який, я певен цього, не відмовить мені підтвердити це»¹¹².

Егонаративи Баршака подають різні версії його переїзду з Києва до Франції. У 1929 р. він зазначив, що уряд УНР, якому було відомо про його зв'язки у французьких колах, попервах скерував його з дипломатичною місією до Рима, де він «установив зв'язок із паном Ноблемером із французької військової місії». Поїхати ж у Францію з метою зміцнення зв'язків цієї держави з Україною йому порадив особисто французький посол у Римі П.-Е.Барер¹¹³.

Після Другої світової війни непевність щодо проживання у Франції для Баршака зникла, тож 1946 р. він оприлюднив іншу версію свого виїзду з України: у січні 1919 р. його було залучено до складу дипломатичної місії у США. Не кажучи ані слова про те, що відбувалося з ним упродовж наступних місяців, Баршак стверджував, що наприкінці того таки року він прибув до Парижу, де був призначений повіреним у справах української делегації на мирній конференції з дорученням розвивати французько-українські культурні відносини¹¹⁴. В іншому пізньому (1947 р.) егонаративі, описуючи натовпи радісних парижан у момент звільнення від німецької окупації у серпні 1944 р., він прохопився, що «бачив стільки народу лише 14 липня 1919 р., коли святкували перемогу в Першій світовій війні»¹¹⁵. 20 вересня 1930 р. Баршак оповідав своєму львівському кореспондентові І.Кревецькому про знайомство на Паризькій мирній конференції з британським військовим міністром В.Черчиллем, «що мені самому в 1919 р. доводив, що жадної України не існувало»¹¹⁶. Натомість у листі від 2 вересня 1949 р. до Л.Окіншевича, який на той час емігрував в Америку, він навів протилежне згаданому вище свідчення про виконання ним місії у США: «Я, правда, вже давно був у Вашій країні й в привілейованій ролі дипломата..., і знаю, як узагалі важко влаштуватися там»¹¹⁷. Також Баршак запевняв, що 1919 р. побував у Швеції, де працював в архівах¹¹⁸.

Отож для виходу з лабіринту автобіографістики є принаймні чотири поданих самим Баршаком підказки стосовно місця перебування його в 1919 р.: Рим, Париж,

¹¹¹ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.19.

¹¹² Утім свідчення Беле у справі відсутнє (AN. – Cabinet du directeur général de la Sureté Nationale. – Fichier central et Archives générales. – Dossier 19940434/98. – F.140).

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Borschak É. Huit mois à la Santé. Journal (1940–1941). – P.20.

¹¹⁵ [Боршак І.]. До третіх роковин визволення Парижу. 1. Одинадцять історичних днів (з мого нотатника) // Соборна Україна: Література. Мистецтво. Суспільство. Наука. – Вип.3. – Париж, 1947. – С.106.

¹¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.984. – Арк.68.

¹¹⁷ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.41.

¹¹⁸ Боршак І. Україна в Парижі: Мандрювання й пам'ятки // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Ч.6. – Париж, 1951. – С.402.

Вашингтон, Стокгольм. Питання про характер діяльності у цей період справді було б важко з'ясувати, якби не введення 2017 р. до наукового обігу його щоденника 1919–1920 рр.¹¹⁹ Із погляду вірогідності авторської оповіді, яка створюється в момент відображених у ній подій, щоденникові нотатки, на відміну від спогадів – збірок белетризованих сюжетів, вважаються правдоподібним різновидом еґоджерел¹²⁰. Попри свій стислий характер, записи іноді відображають емоції, ідеї, уявлення, морально-етичні цінності їх автора в, так би мовити, первісному, необробленому вигляді.

Судячи із запису у згаданому щоденнику під 22 лютого 1919 р., подібні нотатки Баршак вів і впродовж 1916–1918 рр. Вони справді могли б зіграти неоціненну роль при реконструкції його біографії у цей переломний для його самоідентифікації історичний момент, однак, за визнанням автора, на превеликий жаль для нього самого й майбутніх істориків, цей записник було викрадено «віденськими жуликами» вкупі з дорожнім кофром при переїзді через австрійсько-німецький кордон.

Щоденник Баршака 1919–1920 рр. дозволяє встановити географію і хронологію його «одисей»: Станіславів (23–24 січня), Відень (28 січня – 20 лютого), Зальцбург (21 лютого), знову Відень (22 лютого), Берлін (2–8 березня), Копенгаген (10 березня – принаймні до 31 травня), утретє Відень (17 червня – щонайменше до 10 вересня), Бухарест (29 жовтня), Хотин – Жванець (4 листопада), знов-таки Відень (7 листопада – принаймні до 19 листопада), Рим (перед 10 грудня – після 19 грудня), Париж (не пізніше 1 лютого 1920 р.). Відразу стає зрозумілим, що Баршакові не вдалося добратися до США, адже більшість членів дипломатичної місії, яка застрягла в Данії, не отримали візи від американського уряду (сюжет про дослідницьку поїздку у Швецію також не знаходить підтвердження в інформації щоденника). Він вимушено повернувся у Відень, де перебував до осені (не маючи візи від жодної західної держави, адже «українців ніхто нікуди не хоче пускати» (28/І)). Отже його пізніші твердження про місцезнаходження в Парижі 14 липня та зустріч із В.Черчиллем неправдиві. Лише після того, як він фактично опинився у статусі дипломата поза штатом, а отже й без платні, Баршак почав шукати вихід зі складної життєвої ситуації. Навіть на цьому етапі приєднання до української делегації на Паризькій мирній конференції, усупереч його пізнішим наративним стратегіям, не бралось ним до уваги, принаймні натяки на це у щоденнику відсутні: рішення про переїзд до Парижа Баршак ухвалив унаслідок певного збігу обставин не раніше, ніж наприкінці 1919 р.

У біографії Баршака перший рік після закінчення гімназії виглядає чи не найбільш загадковим. Для реконструкції другої половини 1913 – першої половини 1914 рр. є дві підказки, подані ним самим, через що обидві версії не виглядають переконливо. Отож версія перша: амбітний Ілля подав документи не абикуди, а до чи не найпрестижнішого на той час із-поміж 12 імператорських університетів – Санкт-Петербурзького. Пізніша згадка Баршака про обставини знайомства з приват-доцентом юридичного факультету зазначеного вишу В.Єльяшевичем може свідчити про те, що приклад цього уродженця Херсонської губернії, вихрещеного єврея, був взірцевим для юнака. Справді, долі Єльяшевича та Баршака дуже схожі: не тільки походженням, але й інтересом до історії права, еміграцією під час революції та облаштуванням у Парижі, де обидва зустріли свій кінець, тільки вибір першого, старшого

¹¹⁹ Кучерук О. Щоденник члена дипломатичної місії до США Ілька Боршака за 1919–1920 роки...

¹²⁰ Zanone D. *Écrire son temps: Les mémoires en France de 1815 à 1848.* – Lyon, 2006. – P.207.

на 15 років, був на користь російської, а другого – української ідентичності, що відбилося на тематиці їхніх дослідницьких зацікавлень – Московська держава в першого й козаччина – у другого. Однак в оповіді Баршака про обставини знайомства з Єльяшевичем є істотні суперечності: річ у тому, що влітку 1913 р. той звільнився з університету (офіційно за станом здоров'я, неофіційно – через конфлікт із керівництвом) і надалі працював у Петербурзі на чиновницькій посаді¹²¹. Перевірка в каталозі особових справ студентів, а також вільнослухачів столичного вишу показала, що в 1913–1914 рр., як і в інші роки, присутність там Баршака не зафіксовано¹²².

Друга версія спирається на поодинокую згадку у щоденнику 1919 р.: «Прибув в Берлін. Його не можна пізнати. Я бачив його в останній раз в 1913 р.» (2/III). Достовірність цього запису вища, ніж попереднього спогаду, адже нотатник не призначався для публіки. Що міг робити 19-річний юнак у Німеччині перед Першою світовою війною? Те, що й чимало інших випускників гімназій із Росії, а саме вступати без іспитів на основі атестату зрілості та довідки про благонадійність до чи не найпрестижніших в Європі закладів вищої освіти¹²³. Однак навчатися в Берлінському королівському університеті Фрідріха Вільгельма III в Баршака не склалося, найправдоподібніше через запроваджену 1906 р. вимогу подавати довідку про наявність коштів на весь період студій¹²⁴, яких у сина вчителя народних училищ, звісно, не могло бути. Утім прагнення навчатися в Німеччині, утасне в його пізніших емонаративах, свідчить принаймні про те, що в юному віці Баршак не надавав переваги французькій культурі перед німецькою. Почуття нелюбові до Німеччини могло викристалізуватися під впливом образливої для його самооцінки невдачі при вступі в 1913 р. (щось на кшталт «Батьківщина великого Гете не оцінила мене, зате оцінить Батьківщина не менш великого Наполеона!»), підсиленого цією психологічною травмою комплексу неповноцінності щодо носіїв німецької культури, а також антинімецьких суспільних настроїв, спричинених Першою світовою війною.

А що ж Петербург? Із документів університетської справи Іллі виглядає, що його слід на берегах Неви відбився чіткіше, ніж на берегах Шпрее: 1 (14) вересня 1913 р. юнака було зараховано до числа студентів... політехнічного інституту імператора Петра Великого¹²⁵. Логіка цього вступу не до кінця зрозуміла – найправдоподібніше йшлося про запасний варіант дій із метою закріпитися у статусі студента, після того, як Баршак не встиг через поїздки до Німеччини вчасно скласти подання до Імператорського Санкт-Петербурзького університету, натомість у політехнічному, через наявність вільних місць, йому не відмовили. Однак уже 8 (21) жовтня, тобто ще перед початком занять, Баршака відрахували з числа студентів через невнесення оплати¹²⁶. Скоріше за все Ілля, якого вабили історія та філологія, таки не побачив себе інженером.

Про те, що він хотів стати гуманітарієм, свідчить його інтерес до навчального закладу, який, попри те, що розташовувався у провінції, мав високу репутацію з підготовки викладачів давніх мов та історії для гімназій. Йшлося про

¹²¹ Шилохвост О.Ю. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. – Москва, 2005. – С.66.

¹²² Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (далі – ЦГИА СПб). – Ф.14. – Оп.3; Оп.15.

¹²³ Див.: Будницький О., Полян А. Русско-еврейский Берлин 1920–1941. – Москва, 2015. – С.40; Rogozin A.A. Российские студенты в Германии на рубеже XIX–XX вв. в современной немецкой историографии: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2015. – С.58, 63–64.

¹²⁴ Rogozin A.A. Российские студенты в Германии на рубеже XIX–XX вв. ... – С.65.

¹²⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.7, 11 зв.

¹²⁶ ЦГИА СПб. – Ф.478. – Оп.3. – Д.453. – Л.1–4.

історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині. Кращі випускники класичних гімназій могли претендувати на отримання тут стипендії, на що, мабуть, і розраховував Ілля. Про намір вступити до Ніжинського інституту свідчить вислана туди на його прохання 1 (14) березня 1914 р. з Херсонського губернаторства посвідка про благонадійність¹²⁷. Однак це був лише один із варіантів. Він остаточно вирішив зробити прагматичний вибір на користь більш престижних навчального закладу та фаху.

3 (16) червня 1914 р. з Березнегуватого Баршак відправив пакет документів до приймальної комісії одного з найпрестижніших імператорських університетів – св. Володимира в Києві. Подання абітурієнта містило власноручну заяву з проханням про зарахування до числа студентів юридичного факультету, а також оригінали та копії приписного свідоцтва №792, атестату зрілості №743, метричного запису про хрещення №13707, посвідку про належність до міщанського стану та послужний список батька, три завіреніх гімназією фотокартки з написом, в якому йшлося про відзначення Баршака золотою медаллю. Його документи було зареєстровано в університетській канцелярії 11 (24) червня й 8 (21) липня визнано достатніми для зарахування. Ще раніше, 28 травня (10 червня), було отримано витребувану Баршаком із Ніжинського історико-філологічного інституту посвідку про благонадійність¹²⁸. У серпні рішенням декана юридичного факультету Іллю зараховано на перший курс¹²⁹.

Вступу посприяло й те, що того року університет був зацікавлений у більшому, ніж зазвичай, наборі, оскільки на початку війни чимало студентів записалися добровольцями в армію¹³⁰. Баршак такого бажання вочевидь не мав. У вирі світового конфлікту Ілля вибудовував приватну траєкторію, яка не передбачала долучення до воєнного протистояння імперій. Невдовзі після отримання студентського квитка він звернувся до університетської адміністрації з проханням видати засвідчення для його приписної ділянки у Херсонській губернії з метою відтермінування призову, і отримав цей документ 18 (31) грудня¹³¹.

Зрозуміти, яке враження справив Університет св. Володимира на Баршака, допомагають спогади пізнішого його наукового опонента, а згодом і постійного дописувача Б.Крупницького. Їх Баршак опублікував у редактованому ним у Парижі часописі «Україна»: «На студії я приїхав в Київ на зимовий семестр 1913 р. як зелений провінціал. Монументальний університет, з безмірними коридорами, заповнений великим натовпом студентів, що рухалися в усіх напрямках, нагадував мені біблійного Левіатана, і минуло чимало часу, поки я до цього оточення при звичайся»¹³².

Баршак, в якого не було заможних батьків, мешкав в університетському гуртожитку. Довідка за підписом його хрещеного батька директора К.Тюльпанова дозволила Іллі порушити клопотання щодо надання йому стипендії – щоправда щойно після закінчення першого року навчання¹³³. Упродовж 1914–1915 навч. р. він прослухав і склав на «відмінно» курси «Енциклопедія права», «Історія римського

¹²⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.8–8 зв.

¹²⁸ Там само. – Арк.9.

¹²⁹ Там само. – Арк.3–3 зв.

¹³⁰ Імператорський Університет св. Володимира в 1914 году // Киевлянин. – 1915. – 14 февраля. – №45.

¹³¹ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.16–17.

¹³² Київський університет за спогадами Б.Крупницького: З студентських спогадів історика // Україна: Українознавство і французьке культурне життя. – Ч.6. – Париж, 1951. – С.446.

¹³³ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.4.

права», «Політична економія» та французьку мову, на «добре» – «Статистику»¹³⁴. Однак війна несподіваним чином внесла свої корективи.

Після успіхів 1914 р. на Галичині, у 1915 р. російські війська відступили й улітку лінія фронту проходила поблизу Тернополя та Дубна. У червні командувач Південно-Західним фронтом М.Іванов постановив евакуювати низку київських навчальних закладів, насамперед Університет св. Володимира. На позір дбаючи про безпеку освітян, генерал мав намір усунути з близького тилу відомих своєю прихильністю до революційних, у тому числі українських, партій київських студентів¹³⁵. Університетові (за винятком медичного факультету) було наказано перебазуватися до Саратова, який зустрів київське студентство дефіцитом житла: винайняти кімнату не можна було навіть за великі гроші, у перетворених на гуртожитки приміщеннях консерваторії студенти спали на нарах, у них не було елементарних побутових умов, а дорожня харчування вдарила по скромних бюджетах¹³⁶. Коли 15 жовтня розпочався навчальний рік, студенти масово пропускали заняття. Ситуацію, яка склалася у Саратові, одна з київських газет описала наступним чином:

«У гуртожитках уповні визначилися три типи студентів-киян: студенти, які приїхали у Саратов на декілька днів; студенти, котрі бажали займатися, і студенти, що воліли просто пожити у Саратові. Перші в гуртожитку тільки ночують, натомість весь день бігають то в університет, який розташований в одному кінці міста, то в канцелярію університету на протилежному кінці Саратова. Такі студенти якомога скоріше завершують свої справи та відїжджають додому»¹³⁷. «У нинішній час функціонує канцелярія зі студентських справ. міститься вона в маленькій кімнатці, заваленій паперами, заставленій столами»¹³⁸.

Під той час у цій тісній канцелярії побував і Баршак – саме там 17 (30) листопада на його прохання було оформлено подання ректора Університету св. Володимира М.Цитовича до ректора Новоросійського університету Д.Кишенського щодо переведення студента. Через відсутність умов для підготовки та складання іспитів чимало юнаків подавали прохання про зарахування до військових училищ. Але для Баршака фронт не був варіантом, тож він наполіг на переведенні в Новоросійський університет. Однак попервах він уважав цей варіант тимчасовим, розраховуючи, що йому випаде нагода повернутися на береги Дніпра після очікуваного невдовзі повернення Університету св. Володимира до Києва¹³⁹.

Із листопада 1915 р. Баршак навчався в Одесі¹⁴⁰. Поміж світлин, які збереглися у сімейному архіві М.Кошран – доньки його падчерки Віри, на увагу заслугує постановочна композиція, на якій трое студентів у формених шинелях імператорського університету символічно вдивляються в розгорнуту книжку. На звороті власноручний напис Баршака: «1) Борис Ільчевич; 2) Михайло Логунов;

¹³⁴ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4; Обзорение преподавания в Университете св. Владимира на 1914–1915 учебный год: По юридическому факультету: С приложением расписания лекций. – К., 1914. – 24 с.

¹³⁵ *Смолин А.* Начальная военная подготовка // Big Kyiv. Історія [Електронний ресурс]: <https://bigkiev.com.ua/nachalnaya-voennaya-zagotovka/>

¹³⁶ Евакуация, или Дневник студента // Киевлянин. – 1915. – 9 декабря. – №339.

¹³⁷ Местные известия // Там же. – 13 октября. – №202.

¹³⁸ Киевляне в Саратове // Там же. – 18 ноября. – №318.

¹³⁹ «Прошу ваше превосходительство розпорядитися про затримку моїх паперів, так як у майбутньому році я маю намір знову повернутися в Київ» (див.: ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.6).

¹⁴⁰ Там само. – Арк.1.

3) Ілля Баршак. Одеса, 1915 р.»¹⁴¹. Зазначена дата суперечить хронології пізніших оповідей, в яких ішлося про перебування в той час на військовій службі.

Попри практично втрачений осінній семестр, Баршакові вдалося надолужити та зарахувати програму другого, а згодом і третього року навчання за такими предметами: «Державне право», «Фінансове право», «Історія філософії права», «Догма римського права», «Історія російського права» та ін.¹⁴² Результати піврічних іспитів показали, що навчання давалося йому легко, тільки з двох предметів він отримав оцінки «добре» (одним із них було «Синодальне богослов'я», мабуть чуже для Баршака як для вихрещеного єврея, іншим – «Історія філософії права»), натомість решту фахових дисциплін і французьку мову склав на «відмінно»¹⁴³. Усього впродовж навчання відвідав 477 год. лекційних і семінарських занять, не рахуючи факультативних предметів – російських мови, літератури та історії¹⁴⁴, на які він, вочевидь, записався через зацікавлення царинами минулого та словесності. Як бачимо, у цей час світоглядна траєкторія Баршака ще вибудовувалася згідно з логікою імперської парадигми. Красномовним свідченням цього став допис уповноваженої стежити за антиурядовими настроями в університеті особи на поданні 1915 р. щодо переведення Баршака: «Не помічений»¹⁴⁵.

Але у квітні 1917 р. Баршак раптово вирішив не записуватися на четвертий курс, натомість попросив умовно дозволити йому скласти державну атестацію перед юридичною іспитовою комісією. У травні йому пощастило зарахувати «Цивільне право та процес», однак до решти іспитів його не допустили й незабаром відчислили з університету¹⁴⁶. Оскільки ця історія відбувалася під час становлення в Одесі нового типу суспільних відносин, то логічно припустити, що згадані революційні зміни настільки вплинули на усталене життя Баршака, що змусили його з ризиком пришвидшити освітню траєкторію. Правдоподібно саме у цей час він став на тернистий, але багатообіцяючий шлях адепта українського національного відродження, що дедалі ширшим потоком розливалось по всіх усядах. Уже згаданий С.Шелухін, який швидко став одним із визнаних лідерів українського руху в Одесі, згадував про ту буремну весну після повалення монархії:

Ілля Баршак (у центрі) – студент юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, Одеса, 1915 р. (ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6)

¹⁴¹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.6–6 зв.

¹⁴² ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.4.

¹⁴³ Там само. – Арк.5.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.5 зв.

¹⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.464. – Спр.531. – Арк.2.

¹⁴⁶ «У квітні 17 року я був допущений умовно до державних іспитів, причому склав екзамен з цивільного права і процесу» (див.: ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1).

«1917 рік застав у Одесі значну групу підготованих лекторів із українознавства – істориків, правників, філологів, лікарів, економістів, і це дало можливість негайно організувати різні курси, як тільки прийшла звістка про абдикацію царя і революцію. В Одесі практика в “Просвіті” виробила і лекторів, і теми для рефератів про українське національне ім’я, державно-правні підстави відновлення української державности й самостійности, про значіння договору 1654 р. і тому подібне»¹⁴⁷.

У 1932 р. С.Шелухін засвідчив, що познайомився з Баршаком під час товариського візиту до члена Одеської судової палати (з 1 березня 1916 р.¹⁴⁸) О.Кордуняна. Баршак, тоді студент Новоросійського університету, був «своею людиною» в розташованій у престижному будинку №11а на Французькому бульварі квартирі Кордуняна і виявляв увагу до його доньки Надії¹⁴⁹, випускниці Маріїнської жіночої гімназії: «Кордунян рекомендував мені Борщака, як студента, який на науковому полі багато обіцяє в будучім... Цей Борщак дійсно звернув на себе мою увагу»¹⁵⁰.

Знайомство відбулося напередодні або ж на самому початку революції 1917 р., коли згаданий українознавчий контекст зборів, публічних викладів і дискусій, мозковим центром якого був чи не найбільше підготовлений до такої ролі С.Шелухін, настільки захопив Баршака, що він і не помітив, як усе це стало для нього власними координатами для орієнтування в новій соціальній реальності. У своєму щоденнику 1919 р. Баршак «зі страшним жалем» констатував втрату рукопису під назвою: «Міжнар[одні] прав[ові] елементи в історії руху Богд[ана] Хм[ельницького]» (22/II), у темі якого вгадуються ідейні імпульси Шелухіна. Цю доповідь ще було написано російською мовою – не в останню чергу, мабуть, через відсутність навичок українського письма, але сам ідейний напрям твору промовисто засвідчив розрив Баршака з імперським академічним дискурсом.

Це було вже *третє* й останнє за ліком соціокультурне народження Баршака, цього разу у віці 22 років. Його акультурація відбулася відносно легко не тільки тому, що дві попередніх ідентифікації виявились нестійкими, а елементи єврейської та російської культури в його світогляді нейтралізувалися навзаєм. Гадаю, що український вибір було здійснено як із міркувань емоційного, так і раціонального порядку, і це було ідеальне поєднання. По-перше, Баршак мав відчуття неабияке полегшення, звільнившись від того обмежуючого і принижуючого його ество режиму правил, суджень і узвичаєнь, який уособлював імперський націоналізм. Російська ідея, що була надто ієрархічною, зашкарублюю, неінклюзивною, його не вабила. До неї безумовно можна було пристосуватися, що й досі робив Баршак, але щиро переживати її як власне «я» було складно для людини із завищеними самооцінкою та очікуваннями від життя. По-друге, український проект у 1917 р. був як *tabula rasa*, на якій можна писати все, що заманеться, і кому заманеться, а в умовах Одеси цей проект узагалі виглядав як український інклюзивний, готовий заплющити очі на етнічне походження, за умови дотримання простих і найбільш загальних маркерів ідентичності, добре зрозумілих йому як гуманітарію, а саме української мови, котра не була чужа для його вуха ані в Нагартаві, ані у Херсоні, ані в Києві, та історії як світоглядного обґрунтування національного відродження.

¹⁴⁷ Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936. – С.68.

¹⁴⁸ Волков С.В. Высшее чиновничество Российской империи: Краткий словарь. – Москва, 2016. – С.1287.

¹⁴⁹ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.80. – Арк.7.

¹⁵⁰ Документ удоступнено директором Бібліотеки ім. О.Ольжича в Києві О.Кучеруком.

Але в революційній Одесі відбувалася конкурентна боротьба соціальних ідентичностей, тож вибір суб'єкта на користь однієї з-поміж них автоматично означав його позиціонування як супротивника для носіїв іншої. Правдоподібно, що саме проукраїнська активність Баршака в університеті спричинила зворотню реакцію з боку проросійської адміністрації. Утративши право на відстрочку, у червні 1917 р. він був змушений зняти форму студента та надіти однострій російської армії¹⁵¹. В інформаційних базах щодо осіб, яких було поранено¹⁵² або нагороджених хрестом Св. Георгія¹⁵³ під час Першої світової війни, згадки про Баршака відсутні, зате підтверджується його оповідь про навчання в Одеському артилерійському училищі, куди його, як зазначалося в наказі №233, – випускника «Херсон[ської] 1-ї гім[назії], 22 [років], пр[авославного]», було зараховано 8 (21) липня 1917 р. на 11-й прискорений курс¹⁵⁴. Таким чином колишньому студентові, котрий скористався послабленням вимог щодо вступників до військових училищ¹⁵⁵, удалося уникнути відправки на фронт (де він не був жодного дня). До 25 вересня (8 жовтня), коли рішенням дисциплінарного комітету його було зачислено до 1-ї батареї, Баршак проходив стройовий вишкіл, за який отримав 5 балів¹⁵⁶. У листопаді 1917 р. училище було реорганізоване в українське й від того часу Баршак міг вільно виявляти свою нову ідентичність. Але відразу ж після більшовицького перевороту в Одесі 16–18 (29–31) січня 1918 р. училище розформували й 11-й курс, присяга якого мала відбутися в березні, не встиг закінчити навчання¹⁵⁷.

Баршакові не пощастило стати офіцером, але він мав надію завершити навчання в Новоросійському університеті. 21 лютого 1918 р. звернувся до юридичної іспитової комісії з проханням дозволити йому скласти екстерном державну атестацію. Без жодних натяків на поранення й нагороди указав у заяві, що «з червня міс[яця] перебував на військовій службі, де розладнав здоров'я», і мотивував свій поспіх «необхідністю від'їзду з Одеси в найближчий час»¹⁵⁸. Судячи з того, що перший із-поміж предметів («Кримінальне право та процес») було зараховано йому вже 1 березня, його прохання задовольнили, однак складання іспитів (усього сім, не рахуючи «Цивільного права та процесу», правдоподібно Perezархованих 18 квітня за результатами складання їх у 1917 р.) розтягнулося у часі. Екзаменаційний лист містить здебільшого відмітки з підписами про зарахування, однак там є і дві відмінні оцінки за римське та міжнародне право¹⁵⁹. Мабуть, це були саме ті предмети, в опануванні яких студентові вдалося проявити найбільші здібності, що може пояснювати подальше неодноразове звернення Баршака в еґонаративах до тематики,

¹⁵¹ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1.

¹⁵² 1914–1918: Памяти героев Великой войны [Електронний ресурс]: <https://gwar.mil.ru/heroes/>
Із території сучасної України до лав російської армії було мобілізовано чимало однофамільців. Серед них і призваний в Одесі Ілля Баршак, ефрейтор 48-го Одеського піхотного полку, уродженець м. Косулен Бессарабської губернії. Однак він з'явився на світ у 1886 р., а в полон потрапив у 1914 р. (див.: РГВИА. – Ф. «Картотека бюро учёта потерь в Первой мировой». – Ящик 5625-А. – Л.1481).

¹⁵³ Див.: *Патрикеев С.Б.* Сводные списки кавалеров Георгиевского креста с I-й по IV-ю степень, 1914–1922 гг.: В 14 т. – Москва, 2014–2015.

¹⁵⁴ РГВИА. – Ф.343. – Оп.1. – Д.5. – Л.413.

¹⁵⁵ *Гребенкин А.Н.* Эволюция системы военно-учебных заведений Российской империи в годы Первой мировой войны // Армия, общество, человек в Первой мировой войне: Мат. Всеросс. науч.-практ. конф., Курск, 17 июня 2016 г. – Курск, 2016. – С.101–106.

¹⁵⁶ РГВИА. – Ф.343. – Оп.1. – Д.5. – Л.564 об.

¹⁵⁷ *Рипенко Ю.Б., Фролкин А.Э., Лепский В.А.* Одесское артиллерийское училище 1913–2018: Исторический очерк. – Москва, 2019. – С.36.

¹⁵⁸ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.1.

¹⁵⁹ Там само. – Арк.5.

пов'язаної з цими сферами знань, та згадки про професора міжнародного права П.Казанського як наукового наставника в Одесі¹⁶⁰.

У підсумку Баршаківі було видано атестацію до диплому за підписами голови комісії проф. О.Загоровського та виконувача обов'язків секретаря А.Петровського, яка тимчасово, до підтвердження міністерством, засвідчувала, що той «удостоений у засіданні згаданої юридичної комісії 1918 р. диплома другого ступеня зі всіма правами й перевагами, переліченими у ст. 492, т. XI, ч. I Зводу статутів учених установ та навчальних закладів відання міністерства народної освіти»¹⁶¹. Для присудження диплома першого ступеня Баршаківі пропонувалося подати до згаданої комісії письмову роботу. Але він не скористався цією можливістю та, як видно з так званого залікового свідоцтва, виданого йому за підписом виконувача обов'язків ректора А.Билимовича 15 травня, «у весняному півріччі 1918 р. згідно з проханням із числа студентів цього університету звільнений; через що правами, наданими тим, хто закінчив курс в університеті, скористатися не може»¹⁶². Це означало, що Баршака було атестовано як юриста другого ступеня (відповідник сьогоднішньої кваліфікації бакалавра), і вимог щодо диплома першого ступеня (відповідник сьогоднішнього магістра) він не виконав.

Мотиви рішення поспіхом закінчити навчання в Одесі слід шукати у стабілізації української влади. Розпочиналося формування нових адміністративних органів, що відкривало унікальні, неможливі в Російській імперії соціальні ліфти для освічених та енергійних людей. Залишатися за цих умов студентом у Новоросійському університеті, який поступово деградував як освітня інституція та академічне середовище, фактично залишався уламком старого режиму й не надавав до інтеграції в постреволюційну реальність (про що свідчили покликання на імперські постанови та міністерство народної освіти), для Баршака було неприйнятним. Він розумів, що кар'єри у цих стінах уже не вибудувати. Еволюцію його тогочасного світогляду відображають зміни у характері підписів під документами: якщо в лютому 1918 р. він позиціонував себе ще як «Илья Баршакъ», то у травні, засвідчуючи отримання атестації до диплома – уже як «И.Баршак». Архаїчний «ъ» зник зі свідомості Баршака так само, як й імперські сенси, що робили використання цієї букви необхідним.

Тож, отримавши тимчасові документи, після 15 травня колишній студент міг вирушити на пошуки кращої долі. Постать Баршака вирине в революційному Києві 1918 р. й увиразниться вона також в іншому від його еґонаративів світлі. У листі від 15 червня 1922 р. Н.Ковалевська-Королів (письменниця Наталена Королева) прямо запитає свого адресата: «Чи Ви ж той самий п. Боршак, що в 18 р. працював у Києві в Міністерстві закорд[онних] справ (велика саля, останній стіл перед кабінетом проф. Ейхольмана)?... Бо ж пригадую Вас собі як юнака – майже хлопчину... Як що хочете пригадати собі мене, я працювала в тій же салі, що і Ви, в тому ж міністерстві, – перший стіл від входу. Була я урядовцем для доручень при Яковлеві, директорові департаменту»¹⁶³.

¹⁶⁰ Курс ординарного професора по кафедрі міжнародного права П.Казанського впродовж 1915–1916 навч. р. мав 4 лекційних та 1 год. практичних занять на тиждень. Практичні заняття передбачали вивчення «пам'яток права народів», читання й коментування в аудиторії вибраних уривків (див.: Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год / Сост. В.Н.Мочульский. – Одесса, 1916. – С.178).

¹⁶¹ ДАОО. – Ф.45. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.2.

¹⁶² Там само. – Арк.4.

¹⁶³ ВУЛАС. – АВ. – Воите 14. – УФ I 100 (1). Опубл.: Борисюк З. «Схотілось, як колись, стиснути Вашу руку» (Листи Наталени Королевої до Ілька Борщака). – С.401.

Отож Баршак був клерком при чиновнику МЗС германофілі О.Ейхольману під загальним керівництвом А.Яковлева (про якого 26 липня 1950 р. згадував, що «його я мав своїм шефом колись в Києві»¹⁶⁴), а не здійснював наскоки на німецькі ешелони й аж ніяк не сидів у київській в'язниці. Його дипломатична посада вияснює добру поінформованість щодо складу французької військової місії в Яссах.

Улаштуватись у Києві Баршак зумів за допомогою свого «хресного батька» у царині української ідентичності С.Шелухіна, який свідчив, що, обійнявши в лютому 1918 р. посаду міністра, «думав запросити Борщака на службу в Міністерство юстиції, але події не дали мені можливості виконати це»¹⁶⁵. Ця перспектива правдоподібно спонукала його екстерном завершити юридичну освіту. Пізніше Шелухін, якому було доручено вести переговори з більшовицькою Росією, зміг улаштувати Барщака на службу до МЗС. На початку 1919 р., у кризовий момент більшовицького наступу, він також посприяв зачисленню свого протеже до складу дипломатичної місії у США¹⁶⁶. Особливий характер стосунків між одним із чільних дипломатів УНР і маловідомим у той час Баршаком, якого в наказі про призначення було помилково поименовано як «Ісай Баршак»¹⁶⁷, підтверджує й щоденник останнього (24/I, 5/II, 5/IX, 10/XII). 1919-й рік став часом великого зламу в долі Барщака, котрий опинився в довічній еміграції, однак і часом великих надій на майбутнє.

Блиск і мізерність еґонаративів

Чи не найбільшим викликом для дослідника, який хоче зрозуміти особу і творчість Барщака, є аналіз його оповідей (у тому числі й про самого себе) на предмет їх (не)збіжності з відображеними в них подіями та контекстами¹⁶⁸. Хіба ж не іронія долі, що до такого критичного підходу закликав сам Баршак?! («Це вже історикові критично розібратися в споминах. Біда лише, коли ці спогади цитують як джерело»¹⁶⁹). На жаль, із цим викликом не впоралися його біографи, серед яких особливо вагомий вплив на формування образу історика в українському суспільному дискурсі мали трое авторів – О.Оглоблин, Я.Дашкевич, В.Шкварець. Створені ними біограми ґрунтувалися в основному на поданій самим Баршаком інформації.

Написана в 1950-х рр. книга О.Оглоблина унаочнює успішність стратегії Барщака у ширенні своєї вигаданої біографії: «Ілько Борщак народився у Херсонській губернії 1892 р., навчався у С.-Петербурзькому, Київському та Одеському університетах, адвокат та фахівець з класичної філології, асистент кафедри міжнародного права Одеського університету»¹⁷⁰. Помітну наполегливість щодо встановлення фактів раннього періоду життя Барщака проявив Я.Дашкевич, однак і він прийняв на віру твердження про народження того в родині шкільного інспектора,

¹⁶⁴ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.75 зв.

¹⁶⁵ Спогад, який датовано 27 квітня 1932 р., уступлено О.Кучеруком.

¹⁶⁶ *Онацький Є.* По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.1. – С.26.

¹⁶⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.13. Оpubл.: *Матяш І.* Чи був Євген Слабченко дипломатом? // Зовнішні справи. – Вип.10. – К., 2017. – С.49.

¹⁶⁸ Див.: *Ададуrow В.* Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.212–236; *Його ж.* Конструювання Ільком Борщакoм міфічного образу історії України XVII–XIX ст. // Україна на історіографічній малі Європи: Мат. міжнар. конф. в Мюнхені 1–4 липня 2012 р. – К., 2014. – С.109–132; *Adadourov V.* La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Élie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui* / Direction de J.-D.Poli. – Ajaccio, 2012. – P.89–96.

¹⁶⁹ АНТШ-А. – Архів Лева Окіншевича. – Листування 1943–1950. – Арк.84 зв.

¹⁷⁰ *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956 / Пер. з англ., підгот. до друку І.Верба і О.Юркова. – К., 2003. – С.114.

у християнстві, 19 липня 1892 р. у Херсоні, університетську науку – не тільки в Києві й Одесі, але й Петербурзі, кар'єру – у царині міжнародного права, перебування в Гаазі, інтернування в Німеччині, поранення на фронті тощо¹⁷¹. В.Шкварець хоч і приділив увагу єврейській сім'ї Баршака в Нагартаві, але майже без змін повторив решту стереотипів щодо раннього періоду його життя¹⁷² та спопуляризував його особу як видатного уродженця нинішньої Миколаївщини.

Та не годиться докоряти згаданим вище історикам – яскравим представникам своїх поколінь і середовищ – у відсутності бажання опиратися шарму Баршака-оповідача. У своїх наративах він не лише грав на патріотичних почуттях української громадськості, але й спритно переінакшував факти як з історії України, так і власного минулого своєю багатю фантазією, що витирала грані між явою та уявою. Виглядає так, що Баршак сам вірив у те, що оповідав, адже робив це з такою пристрасною впевненістю, нібито бачив усе на власні очі. Не стали винятком й еґо-наративи: про перебування в тих місцях, де під час описуваних подій його не могло бути, і свої зустрічі з відомими діячами він повідомляв таким чином, нібито був переконаний, що все це з ним сталося насправді. Специфічний талант Баршака виразився, зокрема, у тому, що він сам придумав собі історію життя, від самісінького народження, місце якого символічно мусило бути неодмінно в Україні. І зробив це настільки вправно, аж тільки зараз уявилося, що цим місцем стала сьгоднішня Молдова, куди його батько, під впливом модернізації, котра охопила Російську імперію після реформ 1860–1870-х рр., прибув із території нинішньої Білорусі.

Вірогідності автобіографіям Баршака додавало й те, що за їх основу він частогусто брав реальні факти, але з життя інших осіб. Наприклад, про перервані війною відрядження магістрів до Європи, їх затримання німцями, поранення, присвоєння офіцерських звань, нагородження колишніх студентів запозичив, із великою ймовірністю, зі щорічних звітів Новоросійського університету¹⁷³. Оповідючи про себе як про заслуженого офіцера-фронтовика, Баршак мусив зістарити себе на 2–3 роки, щоб показати, що ще до війни та революції він став дипломованим фахівцем, а в 1917 р. лише завершив університетську траєкторію як науковець у царині не тільки права, але й історії та філології. Однак у 1913 р. він не міг здобути ці кваліфікації, оскільки щойно скінчив гімназію та ще не вступив до університету. Упродовж довгого перебування у Франції Баршак не надав оригінального диплома чи бодай його копії на підтвердження своїх слів, не зробив жодних кроків щодо нострифікації декларованих ним наукових ступенів, мотивуючи брак документів їх втратою при виїзді з охопленої революцією та війною країни й неможливістю витребувати дублікати з території, яку контролював більшовицький режим. Попри величезну кількість публікацій (у тому числі західними мовами), він не захистив дисертації через брак французького базового диплома, сідати ж за студентську

¹⁷¹ Дашкевич Я. Ілько Боршак, історик. – С.463.

¹⁷² Стислий виклад результатів біографічних студій цього історика щодо Баршака див.: Шкварець В.П. Боршак Ілля Львович // Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки. – Миколаїв, 2000. – С.43–44.

¹⁷³ В «Отчёте о состоянии и деятельности Императорского Новороссійского университета за 1915 год» (с. 1, 7) зазначалося, що «перший місяць війни з 19 липня по 19 серпня 1914 р. збігся з канікулярним часом. [...] Багато хто був у закордонних відпустках і наукових роз'їздах, де їх заскочила європейська війна. [...] У Німеччині виявилися затриманими двоє студентів Новоросійського університету: Попов і Грінберг». Далі йшлося про те, що перший повернувся та приступив до навчання, натомість другий – ні, правдоподібно вступивши до війська. В «Отчёте о состоянии и деятельности Императорского Новороссійского университета за 1914 год» (Одесса, 1915, с.11) ішлося про героїчні вчинки студентів закладу, зокрема: «Г.К.Савченко-Бельський, студент фізико-математичного факультету, вступив рядовим як доброволець, був поранений у ногу рушничною кулею 14 вересня, [...] у січні надане звання прапорщика, 20 серпня отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня».

парту у зрілому віці не хотів, тож зухвало йменував себе дипломованим доктором права та гуманітарних наук – саме цей науковий ступінь зазначено в його візитці зразка 1926 р.¹⁷⁴ Із плином часу на його користь почав промовляти фактор фактичних заслуг, але паралельно Баршак не припиняв конструювати й поширювати фальшиві оповіді про свою професійну ідентичність. За негласною згодою українська, а потім і французька наукові спільноти (середовище славістів) визнали цього бакалавра права «професором історії», котрим він, звісно, ніколи не був.

Попри сумніви, які висловлювали критики й навіть подеколи шанувальники творчості Баршака, йому таки вдалося перевести свою автобіографію до канонічного статусу. Ця ситуація слугує ідеальним прикладом так званої «нарративної ідентичності», під якою французький філософ П.Рікер розумів відображену в авторській оповіді текстуальну інтерпретацію власного життя з метою створення його ідеалізованого образу¹⁷⁵. Справжнє життя Баршака відкрилося щойно при вивченні архівів релігійних, навчальних, військових, поліційних, дипломатичних інституцій, які зберігаються в Києві, Кишиневі, Москві, Одесі, Парижі, Санкт-Петербурзі, Херсоні. Зіставлення оповідей Баршака з цими джерелами інституційного походження показало, що його пізніша українська нарративна ідентичність до невпізнання спотворила або й зовсім приховала істинний порядок подій і сенсів того, що відбувалося з ним перед приїздом до Франції. Юдей за фактом народження, він спробував перед Першою світовою війною стати росіянином, але під час революції легко скинув із себе цю соціальну маску, примірявши іншу – українського патріота, яка виявилася більш зручною для його індивідуальної життєвої стратегії.

Ці переідентифікації не минули без сліду для психіки Баршака, який мусив неабияк сахатися свого минулого та дбати про те, щоб про нього годі було дізнатися навіть після його смерті. У його розлогоді й добре класифікованому приватному архіві відсутні будь-які особисті папери до 1919 р., що контрастує з періодом після приїзду до Франції, упродовж котрого він педантично зберігав навіть найменш значущі дрібниці – конверти, візитки, квитанції переказів, афіші, картки та ін. Цей вакуум інформації важко пояснити тільки втратою документів при виїзді з України, адже перманентне конструювання Баршаком псевдоісторій свого життя, різні версії якого з часом вступали у суперечність між собою, свідчило про його безпосередню зацікавленість у приховуванні правди про власне «ганебне» минуле та бажання заплутати прийдешніх дослідників (що такі знайдуться, він, вочевидь, не сумнівався). Це було потрібно йому, аби міфічно причисляти себе до грона «моральних авторитетів, або так званих давніх українців, що почували себе українцями ще за царських часів, що їх на чужині звикли розглядати як речників українства»¹⁷⁶.

А, між тим, і українська самоідентифікація Баршака, і його показна галломанія («я давний, так би мовити, франкофіл і приклонник французької культури»¹⁷⁷) були соціокультурними маркерами відносно пізнього походження. Не випадково в 1919 р. очевидець зарахував Баршака до категорії так званих «мартовських українців, що їх до березневої революції в українських колах ніхто не бачив»¹⁷⁸. Також до переїзду в Париж у 1920 р. він не проявляв надмірного зацікавлення французькою культурою й історією. Навпаки, до Першої світової, здається, надавав перевагу німецькій цивілізації.

¹⁷⁴ BULAC. – AB. – Boite 14. – UF I 34 (9).

¹⁷⁵ Ricœur P. L'identité narrative // Esprit (Paris). – 1988. – Juillet – août. – P.295–296.

¹⁷⁶ ЦДАЗУ. – Ф.48. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.4.

¹⁷⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.1.

¹⁷⁸ Онацький Є. По похилій площині: Записки журналіста і дипломата. – Ч.1. – С.85.

Версію життя Іллі Баршака, яку викладено у цій публікації, не варто сприймати як вичерпну та непогрішну. Вона радше є запрошенням до наукової дискусії навколо непересічної постаті Ілька Борщака, його інтелектуальних горизонтів і соціальних контекстів. Парадоксально, що його життя, хоч і постає, згідно з цією версією, у більш достовірному світлі, у цілому сприймається не менш сенсаційно, ніж досі.

REFERENCES

1. Adadurov, V. (2005). Narodzennia odnogo istorychnoho mitu: Problema «Napoleon i Ukraina» u vysvitleni Ilka Borshchaka. *Ukraina moderna*, 9, 212–236. [in Ukrainian].
2. Adadurov, V. (2012). La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Élie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine. *Attentes et sens autour de la présence du mythe de Napoléon aujourd'hui*. J.-D. Poli (Ed.). 89–96. Ajaccio: Université de Corse. [in French].
3. Adadurov, V. (2014). Konstruiuvannia Ilkom Borshchakom mifolohichnogo obrazu istorii Ukrainy XVII–XIX st. *Ukraina na istoriografichnii mapi Yevropy: Materialy miznarodnoi konferentsii v Munkheni 1–4 lypnia 2012 r.* 109–132. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Bondarchuk, T. (2005). Moi ded – Ilko Borshchak. *Vsemirnye odesskie novosti*, 3(58), 2. [in Russian].
5. Borshchak, I. (1950). Dvi zustrichi: Mykola Skrypnyk. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 4, 252–257. [in Ukrainian].
6. Borshchak, I. (1951). Ukraina v Paryzhi: Mandruvannia i pamiatky. VI. Latynskiy kvartal. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 6, 401–408. [in Ukrainian].
7. Borysiuk, Z. (2016). "Skhotilos, yak kolys, stysnuty Vashu ruku" [Lysty Nataleny Korolevoi do Ilka Borshchaka]. *Ukraina Magna*, 392–407. [in Ukrainian].
8. Budnitskiy, O., Polian A. (2015). *Russko-evreyskij Berlin 1920–1941*. Moskva. [in Russian].
9. Grebionkin, A.N. (2016). Evolutsia sistemy voienno-uchebnykh zavedenii Rossiiskoi imperii v gody Pervoi mirovoi voiny: Mat. vsereoss. nauchno-prakt. konf. Kursk, 17 iunia 2016 g. *Armia, obschestvo, chelovek v Pervoi mirovoi voine*. 101–106. Kursk. [in Russian].
10. Dashkevych, Ya. (2007). Ilko Borshchak, istoryk. *Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. 461–472. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].
11. Hoffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York, London, Toronto: Penguin.
12. Kostenko, A., Shevchenko, A. (2017). *Viktor Goshkevich i ego mir: Semia, okruzhenie, drevnosti*. Kherson. [in Russian].
13. Krupnytskyi, B. (1952). Z studentskykh spohadiv istorika. *Ukraina: Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, 6, 446–449. [in Ukrainian].
14. Kuras, H. (2010). Istoria odnogo pseveda. "Ya dumav, yaki temy buly b tsikavi...". *Praci H.Kurasa, spohady i materialy pro ukrainskoho istoryka*. Chernihiv. [in Ukrainian].
15. Kucheruk, O. (2017). Shchodennyk chlena diplomatichnoi misii do SShA Ilka Borshchaka za 1919–1920 rr. yak dzherelo do istorii diplomatii doby Ukrainsoi revolutsii 1917–1921 rr. *Zovnishni spravy*, 10, 40–45. [in Ukrainian].
16. Lavreniov, B.A. (1959). Avtobiografia (1892–1932). *Novyj mir*, 4, 62–64. [in Russian].
17. Matiash, I. (2017). Chy buv Yevhen Slabchenko diplomatom? *Zovnishni spravy*, 10, 46–51. [in Ukrainian].
18. Ohloblyn, O. (2003). *Ukrainska istoriografia 1917–1956*. I. Verba i O.Yurkova (Eds.). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Onatskiy, Ye. (1964). *Po pokhylii ploshchyni: Zapyski zhurnalista i diplomata, chastyny 1–2*. Miunkhen: Dniprova khvyliya. [in Ukrainian].
20. Patrikeev, S.B. (2014–2015). *Svodnye spiski kavalerov Georgievskogo kresta s I-j po IV-iu stepen, 1914–1922 gg.: v 14 t.* Moskva. [in Russian].
21. Petrovsky-Shtern, J. (2014). *The Golden Age Shtetl. A New History of Jewish Life in East Europe*. Princeton: University Press.
22. Raskina-Bezpalna, Zh.M., Sarbei, V.H. (1995). Ilko Borshchak (Ilia Barshak) i yoho rodynna dynastia. *Istorychna nauka na porozii XXI st.: Mat. Vseukr. nauk. konf., m. Kharkiv 15–17 lystopada 1995 r.*, 336–339. [in Ukrainian].
23. Rashkovan, Yu. (2006). Moi Beltsi. *Beltsi: Rasskazy i vospominania*. 10–32. Ierusalim. [in Russian].
24. Ricœur, P. (1988). L'identité narrative. *Esprit*, 295–296. [in French].
25. Ripenko, Y.B., Frolkin, A.E., Lepskiy, V.A. (2019). *Odesskoe artillerijskoe uchilishche 1913–2018: Istoricheskij ocherk*. Moskva. [in Russian].
26. Rogozin, A.A. (2015). *Rossijskie studenty v Germanii na rubezhe XIX–XX vv. v sovremennoj nemetskoj istoriografii*. Dissertatsia kand. ist. n. Moskva. [in Russian].
27. Shevchenko, A.V. (2015). Gazeta "Yug" pid redaktsiieiu V.Hoshkevycha: yii pozytsionuvannia ta rol v suspilno-politychnomu zhytti pivdennoho rehiomu. *Gileia*, 100, 50–53. [in Ukrainian].
28. Scherrer, M. (1960). Élie Borschak. *Revue des Études Slaves*, 37, 342–343. [in French].
29. Shkvarets, V.P. (2000). Barshchak Ilia Lvovych. *Koryfeji ukrainskoi nauky: Narysy pro vydatnykh diiachiv nauky i tekhniki*. 43–44. Mykolaiv. [in Ukrainian].
30. Shilokhvost, O.Y. (2005). *Russkie tsivilisty: seredina XVIII – nachalo XX v.: Kratkij biograficheskij slovar*. Moskva. [in Russian].
31. Shchukin, V.V., Pavliuk, A.N. (2016). *Evrejskie zemledelcheskie kolonii Khersonskoi gubernii (XIX – nachalo XX v.)*. Nikolaev. [in Russian].
32. Zanone, D. (2006). *Écrire son temps: Les mémoires en France de 1815 à 1848*. Lyon: Presses universitaires de Lyon. [in French].
33. Ziabko, M.V. (2005). *Istoria kolonii Nagartav: Sbornik vospominanij, vypiski iz knig i arkhivov*. Retrieved from: http://nagartav.narod.ru/istoria_zmn2.htm [in Russian].

Vadym Adadurov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Faculty of Humanities,
Ukrainian Catholic University
(Lviv, Ukraine), vad@ucu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5749-4027>

Labyrinths of Identity of One Ukrainian Intellectual: Ilia Barshak before Ilko Borshchak

Abstract. The research is aiming to clarify the following features of Ilko Borshchak (Élie Borschak) life path activity, as follow: circumstances of his birth; general patterns and individual features of socialization; reconstructing the obstacles of Ilko Borshchak spatial displacements throughout his early life; discovering the network of intellectual relations with contemporaries, reading preferences and the shaping of the main ideological aspirations and life strategies of the classic of Ukrainian historiography Ilko Borshchak in the period covered la belle époque, World War I, Revolution and ending with his settlement in France in 1920. **The research methodology.** The biography of Ilko Borshchak was reconstructed by comparing two dominant text projections, namely the ego narratives (1) and institutional documents (2). In contrast to his later Ukrainian ego-narrative identity, which reinterpreted and concealed circumstances of his origin, childhood, and adolescence (Erving Hoffman's stigma identity concept), the institutional documents relating to religious, educational, military, or police aspects of Ilko Borshchak life testifies to the existence of two earlier strong socio-cultural affiliations – Jewish and Russian. Therefore, the choice of Ukrainian identity was a late and rational result of the Ilko Borshchak re-identification process. Our study's explanation strategies are well correlated with Paul Ricoeur's theory of narrative identity and the psychology of deviant behavior.

The scientific novelty. In our study, we implement modern research approaches in the field of biography and propose an introduction to the intellectual biography of Ilko Borshchak. **As a conclusion,** we can conclude that Borshchak's version of his own past was a narrative fiction constructed by Borshchak himself. Still, nevertheless, that mythological image was both uncritically and successfully integrated into historiography. Particularly noteworthy are his mystifications about the origin, education, and own participation in the World War I. According to the materials based in archives of Moldova, Russia, USA, France, Ukraine, was clarified the question of his family roots; into historiography for the first time was introduced a metric record birth of July 19 (31) 1894 in the Bălți, Bessarabian province; analyzed the documents of his personal file from 1914 to 1915 at the University of Saint Volodymyr; as well as information from the French General Security Police (Sureté Générale) and the Soviet People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), including the criminal case of his father, Leon Barshak.

Keywords: ego-narrative, identity, biography, metric record, institutional documentation, Jews, psychological trauma, World War I, revolution, Ukraine, France, mystifications.